

KÖZÉPKORI KÁLYHACSEMPÉK MAGYARORSZÁGON XI.*

CÍMERES REPRESENTÁCIÓ

Holl Imre

A tanulmány a késő középkori kályhák által képviselt reprezentáció heraldikai vonatkozásait és ennek a különböző korszakokra jellemző, sokszor eltérő megoldásait és okait tárgyalja. Ennek során a 14. század második felétől az 1500 körüli évekig terjedő időszakot tekintjük át, ehhez a képanyagban a legjellemzőbb kályhacsempéket választottuk ki.¹ A külföldi feldolgozások nagyon gyakran támaszkodnak a különféle motívumok, ikonográfiai témák összehasonlítására az anyag bemutatásakor. Itt nem ezt követjük: a hangsúly inkább a különböző társadalmi helyzetű megrendelők-tulajdonosok szerinti csoportosításra esik; azt vizsgáljuk, mennyiben befolyásolta ez a heraldikai megoldást, milyen címereket szerepeltettek a megrendelők.

A címer a középkorban közvetlen utalás az egyes személyekre, legyen az az uralkodó vagy a nemesség egyik tagja; más esetekben mint egy város vagy egy céh jelképe jelenik meg. Sok esetben, főleg külföldön, az ország vagy a tartomány címere (függetlenül annak mindenkori urától) önmagában is használatos volt, nálunk viszont gyakrabban fordul elő olyan összetételben, ami a király személyére-nemzetiségére utalva az országcímet személyes címerre teszi. A magyar címeradományoknál a 15. század elején gyakori a használat módjára történő utalás: tulajdonosa viselheti azt „háborúban, békében, csatáknál,

lovagi tornákon, lándzsa viadalokon” (1409–15), „párviadalokon” (1417), majd bővítve alkalmazását: „gyűrűkön, kárpitokon” (1428), „pecséteken” (1430), végül még „sátrakon, házain” is (1431).² Látható, hogy az elsődleges használat (fegyverzet, viselet) mellett a címet máshol is alkalmazták, amivel az tágabb jelentőséget nyert, utalt tulajdonosára, közvetve pedig a rangjára, a királyhoz fűződő kapcsolatára, a király és az ország javára tett szolgálatára, amit egyébként az adományozó levél is feltüntetett. Ezért a kályhacsempéken is a címerek személyekre utalnak, s nem egyszerű díszítőmotívumok.

A középkori Magyarország emlékanyagából – a kutatás súlypontjainak megfelelően – eddig a királyi udvar kályháit ismerjük a legjobban. Itt jelentős különbségek láthatóak a késő Anjou-kor és a Zsigmond kor udvarának kályháinál, s egészen másféle megoldásokkal találkozunk V. László idejében. Mátyás király uralkodásának utolsó évtizedeire újfajta reprezentációs példák jellemzőek. Ezt a főúri és egyházi-kolostori reprezentációt eddig viszonylag kevés emlékanyag segítségével vizsgálhattuk, még esetlegesebb a városi leletanyag forrásértéke. Ezért az utóbbiaknál levont következtetések még nem általánosíthatóak – a leletek gyarapodásával (és a meglévő, de feldolgozatlan anyag közlése után) bizonyára más képet fogunk kapni.

* Holl Imre a magyarországi középkori kályhacsempéket és a hozzájuk kapcsolódó külföldi anyagot több egymást folytató, illetve kiegészítő tanulmányban vizsgálta, amelyeket folyamatos latin sorszámozással látott el. Ezek, mint a jelen munka előzményei, a következők: HOLL 1958; HOLL 1971; HOLL 1983; HOLL 1990; HOLL 1993; HOLL 1998a; HOLL 1999; HOLL 2001; HOLL 2002a; HOLL 2002b. (A szerk.)

¹ A terjedelmi korlátok és technikai nehézségek miatt nem törekedhettünk teljességre. A jó és részletes képanyag

az idézett feldolgozásokban található, ugyanígy a leletek pontos méretére, színére vonatkozó adatok és a kályhák teljes mintakincse. A keltezések támpontjai is az egyes közlésekben találhatóak. A képek forrásaira nem hivatkozunk azokban az esetekben, amikor azokat saját korábbi munkáinkból vettük át.

² A címeradományozó levelek idézett szövegei: FEJÉRPATAKY 1901, 32, 40, 42, 58, 64: „vellis, papilionibus, domibus” (1431).

A KIRÁLYI UDVAR KÁLYHÁI

ANJOU-KOR

A legkorábbi címerek Nagy Lajos udvarának kályháin jelennek meg, de érdekes módon nem a legelső (az I. csoportba tartozó) kályhákon, hanem néhány évvel később. A visegrádi palotából származó, Kocsis Edit által az „áttört liliomos csoportba” sorolt kályhához készültek azok a négyzetes csempék, amelyeken döntött címerpajzsban a Magyarországot jelképező vágások és az Anjou-liliomok együtt szerepelnek. Különleges megoldás, hogy e kályhán az alsó rész csempéinek egy részét egyik oldalukon kiugró szögletes sarokkal bővítették, a kályhatest sarkát hangsúlyozva. A csempéket sárgászöld, illetve sötétbarna máz fedí.³ Magam úgy véltem, ez a kályha 1366 körül már állt Visegrádon, mert két áttört csempéjéből az északi kis udvar alsó rétegéből is került elő töredék – ha teljes lebontása később is történt meg (1. ábra 1).⁴

A következő visegrádi kályhán, a Kocsis-féle „áttört struccos sisakdíszes csoport”⁵ kályháján, már jóval hangsúlyosabban szerepel az Anjou-címer: a négyzetes csempéken a vágásos-liliomos címerpajzs többféle variációban, mindig áttört kivitelben tűnik fel, a kályha felső testén pedig a magas téglalap alakú csempéken már négyféle megoldásban látható a struccos sisakdísz, alatta valószínűleg a címerpajzzsal. A csempéket mind világoszöld máz borítja (1. ábra 2–5). Magunk ezt a kályhát is még a korai készítésűek közé sorolnánk, hiszen hét típusából is kerültek elő töredékek a legkorábbi rétegekben. Öt típus közülük a kápolnaterasz korai, 3. rétegéből származik, mely réteg a kápolna építését megelőzve, vagy akkortájt, a planírozás miatt került oda. Ez volt az első kályha, amelynél a csempék túlnyomó részén a király címere szerepelt.

Két későbbi kályhán is előfordult a döntött címerpajzs általánosan használt megoldása (1. ábra 6–7).⁶ Az egyiken, továbbá egy másik, kisméretű csempén

újfajta motívum tűnik fel: kettős csúcsíves árkádok és fiálék alkotta mezőkben a teljes sisakdíszes címer, sötétzöld, illetve barna mázzal (1. ábra 7). Az utóbbi csempéből egy példány már a visegrádi Fő téren álló Mátyás-szobornál került elő, 14. századi rétegből – távolsága miatt ez talán egy visegrádi városi házból származik.

Az időben ezeket követő, késő Anjou-kályha sok példányban készült Budán és Visegrádon az udvar számára, de – mint a következőkben látni fogjuk – más helyeken is kimutatható. Csempéinek túlnyomó többségén (kivéve a legfelső, áttört mérműves darabokat) címet, vagy pajzs nélkül címeralakokat láthatunk. Külön-külön szerepelnek rajtuk az Anjou-liliomok, az ország címeréből a hasítások, a kettős kereszt; a felső kályhatesten a döntött címerpajzs, a sisakdísz önmagában, illetve egy teljes címer a kettős kereszttel (2. ábra).⁷ Ezek a (III. csoportba sorolt) kályhák plasztikai kivitelük jó minőségével, dekorativitásával tűnnek ki az egész anyagból. Ráadásul sokszínűségüket is most először tudták elérni, különböző színű (sárga, sárgásbarna, borsózöld, olívazöld, sötétzöld), de az azonos típusoknál is váltakozva alkalmazott mázakkal. A teljes egészében sokszínű kályha a címeres reprezentáció legszebb megoldása volt, úgy véljük, Nagy Lajos király uralkodásának utolsó éveiből. Ez a kályha a következő fél évszázadra nézve is meghatározó jelentőségű volt, mert példát adott több, ezt követő udvari műhelynek is, amelyek a felépítésben, illetve a heraldikai motívumok elhelyezésénél azonos elveket követtek.

ZSIGMOND KOR

A korszak elejének kályháját az újabb visegrádi feldolgozás határozta meg.⁸ Felépítésének rendszere és színezése az Anjou-kor végének folytatását jelenti, bár kevesebb színnel: fűzöld, néha sárgás-, illetve barnászöld vagy sötétbarna mázzal. A kályha legfelső része jóval többféle mérműves csempéből állt, mint a korábbiak, egyes típusok egészen egyéni megoldásúak. Ritkábbak a heraldikai elemek: az alsó kályhatesten egy szép plasztikájú álló sas, alul két koronával (Brandenburg, vagy a római királyi sas? – Vencel király 1396-ban nevezi ki Zsigmondot német-római helytartónak). A másik csempén szintén pajzs nélkül álló oroszlán látható (Luxemburg – 3. ábra 2). Sabján Tibor rekonstrukcióján (a későbbi Zsigmond kori kályhák rendszerét átvéve) a felső kályhatest legelső sorában állhattak a

³ Kocsis – Sabján 1998, 13, 32. kép.

⁴ Holl 2007. Az Anjou-kor kályháinak új keltezését, régészeti és numizmatikai adatait itt tárgyaltam. Ez a meghatározás vonatkozik a következő visegrádi kályhára is. A lelőhelyadatok: Kocsis – Sabján 1998, 51–52: 2. és 4. típus, 53–54: az „áttört struccos csoport”: 1., 1/A., 3., 4., 5/A., 6. és 7. típusokból a korai rétegekből.

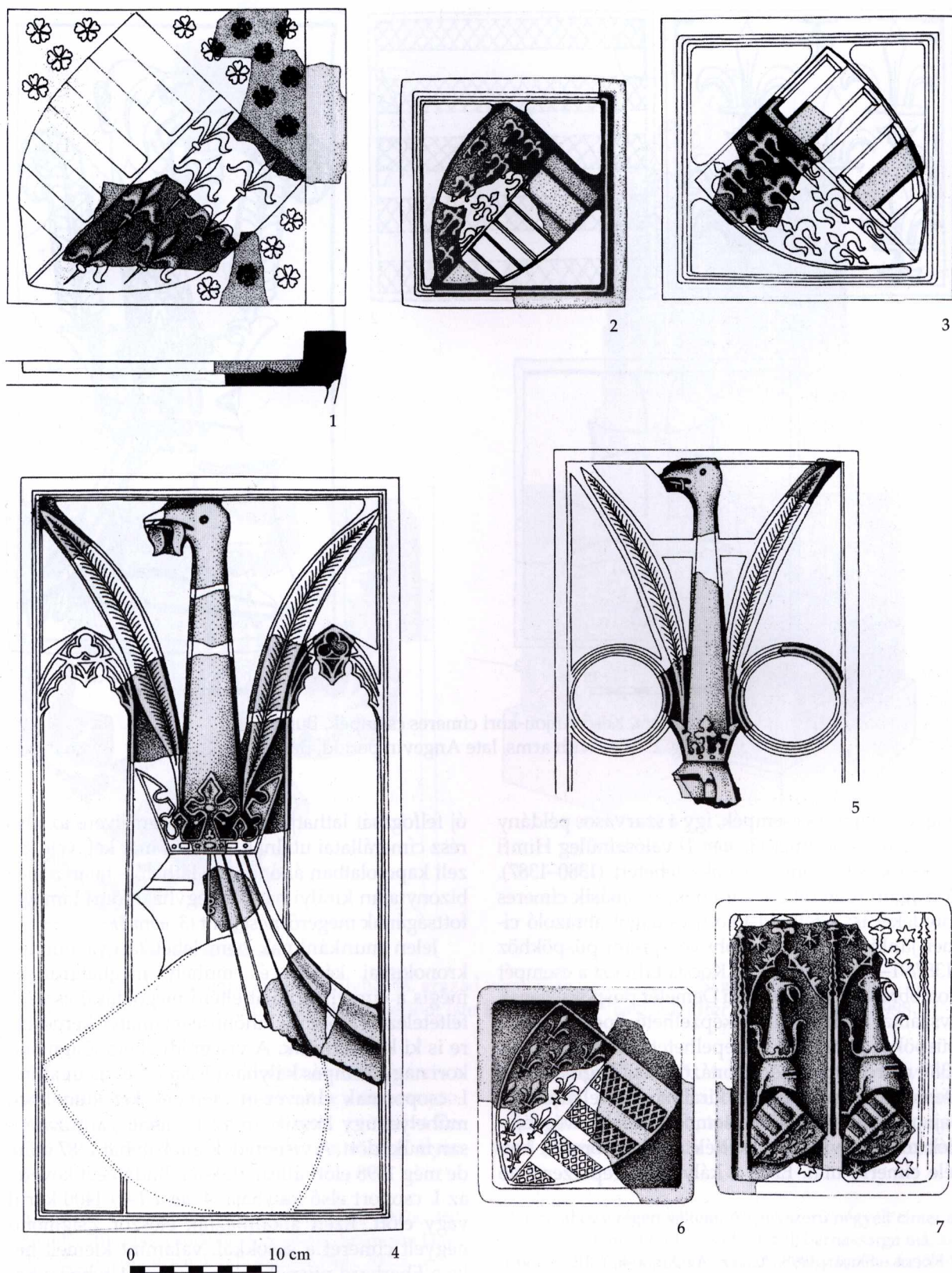
⁵ Kocsis – Sabján 1998, 15–16.

⁶ Kocsis – Sabján 1998, 16–17, és 48. kép, 50. kép, 52. kép.

⁷ Holl 1990, 59–63. Címeralakok és mesteralakok pajzs nélkül is szerepelnek például zászlón, vagy a ruházaton már a 13. századtól.

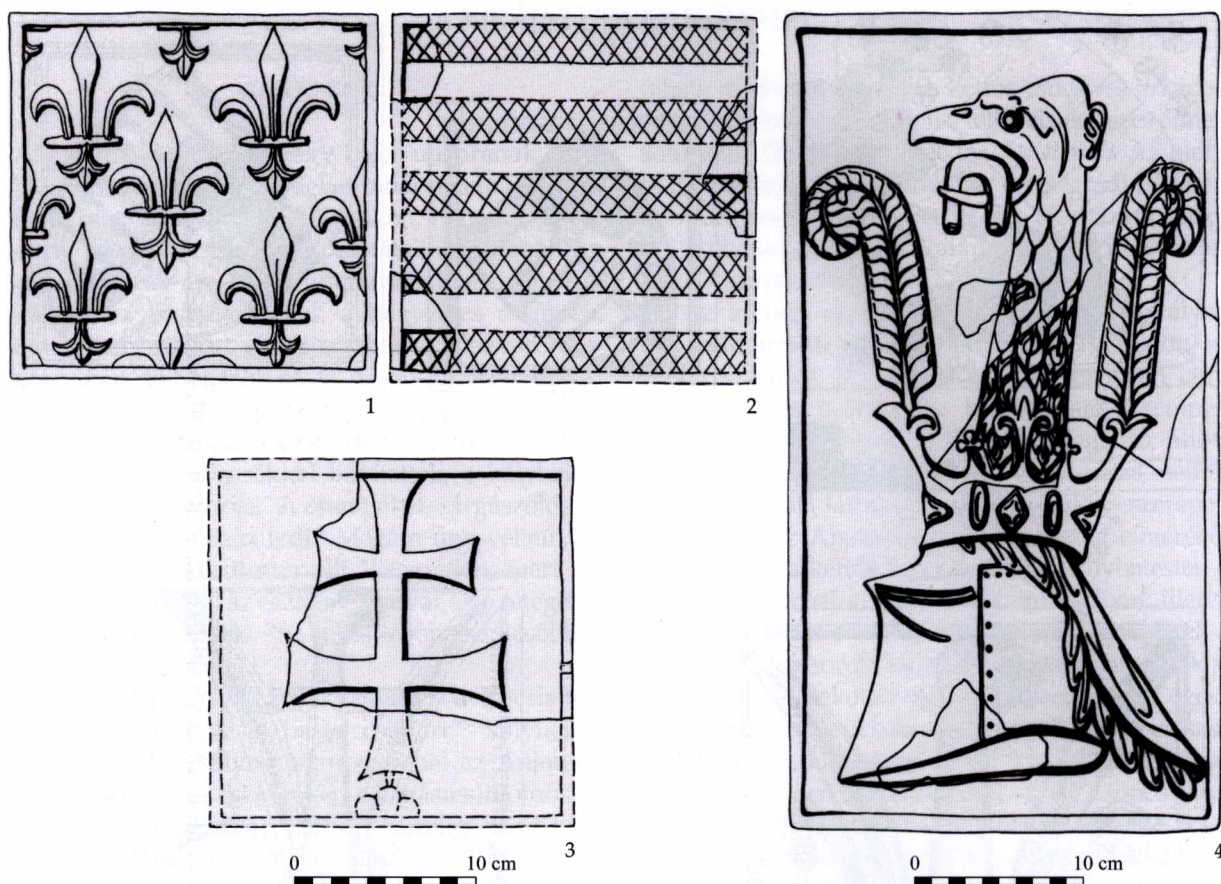
⁸ Kocsis – Sabján 1998, 22–27, 81–103. kép.

1. ábra. Anjou-kori kályhák címerei, Visegrád. Kocsis – SABJÁN 1998 nyomán
 Fig. 1. Arms of stoves from the Angevin period, Visegrád, after Kocsis – SABJÁN 1998

2. ábra. Késő Anjou-kori címeres csempék, Buda
Fig. 2. Tiles with arms, late Angevin period, Buda

nagyobb címeres csempék, így a szarvasos példány is; a szarvasos címer (3. ábra 1) valószínűleg Himfi Benedek veszprémi püspöké lehetett (1380–1387). A magam részéről ide sorolnék egy másik címeres töredéket is: a félhold fölötti csillagot ábrázoló címer Jánki Demeter későbbi veszprémi püspökhöz (1387/91–1395/98) köthető. Kocsis Edit ezt a csempét korábbra keltezte,⁹ de Jánki Demeter püspökségének évszámai ide helyezik. Elképzelhető, hogy Benedek püspök címere azért szerepelhetett a kályhán, mert 1387. március 31-én ő koronázta meg Zsigmondot,¹⁰ Demeter püspök pedig a királynő kancellárja volt. Sajnos mindkét címeres csempéből csak kevés töredék maradt, viszont a kétféle sisakos töredék kétféle címerre utal. Ezen a kályhán a reprezentáció

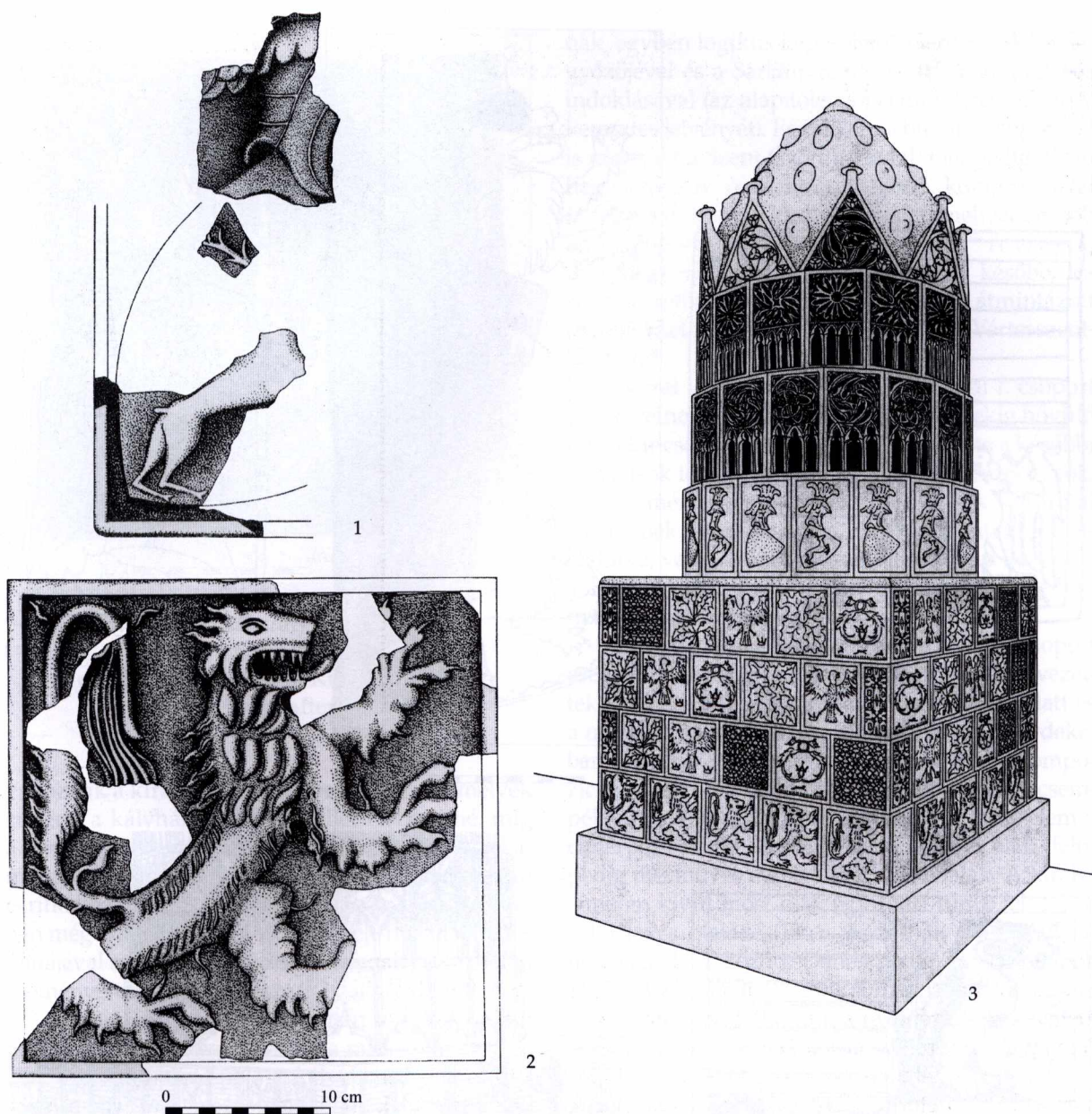
új felfogását láthatjuk: a király személyére az alsó rész címerállatai utalnak, de felül már két, vele közeli kapcsolatban álló főpápa látható – talán a még bizonytalan királyi hatalom egyházi-főúri támogatottságának megerősítéseként (3. ábra 3).

Jelen munkánknak nem lehet tárgya minden kronológiai kérdés és műhely meghatározása, mégis a címerhasználat eltérő megoldásai és ezek feltételezett időrendi különbségei miatt e kérdésekre is ki kell térnünk. A visegrádi „kora Zsigmond kori nagycsempés kályha” (3. ábra 3) és az általunk I. csoportnak elnevezett csempék két különböző műhelye, úgy látszik, rövidebb ideig párhuzamosan működött. A visegrádi korai kályhát 1387 után, de még 1398 előtt állíthatták fel. Budán ezt követte az I. csoport első kályhája (4. ábra 1–2) 1400 körül vagy előtt. Ezen alkalmazták először Zsigmond négyelt címerét a sasokkal, valamint kiemelt helyen Eberhard püspök teljes címerét. Utóbbit e korai időben azért tartjuk indokoltnak, mert a király hatalmának biztosításában már zágrábi püspöksége (1397–1406) idején tevékeny (fegyveres) része

⁹ Kocsis – Sabján 1998, 70. kép. Az Anjou-kori III. csoport-hoz köti e töredéket. A csoport technológiai kivitele hasonló az ezt követő kora Zsigmond kori csempék egy részéhez.

¹⁰ Török 2006, 20.

3. ábra. Kora Zsigmond kori kályha, 14. század vége, Visegrád. KOC SIS – SABJÁN 1998 nyomán
Fig. 3. Stove from the early Sigismund period, late 14th century, Visegrád, after KOC SIS – SABJÁN 1998

volt.¹¹ A kályhák motívumkincsének bővítésére – a címereknél a cseh oroszlánnal (ahogy az aranyforintokon és dénárokon is¹²) – néhány év múlva került sor: a visegrádi Fellegvárbán már egy ilyen

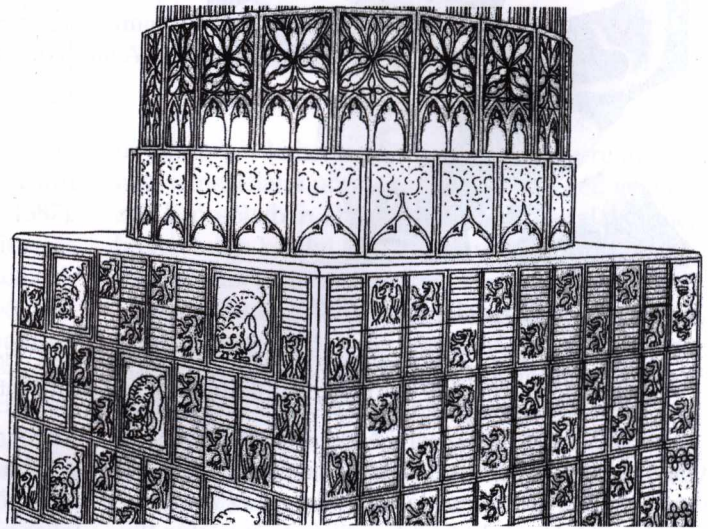
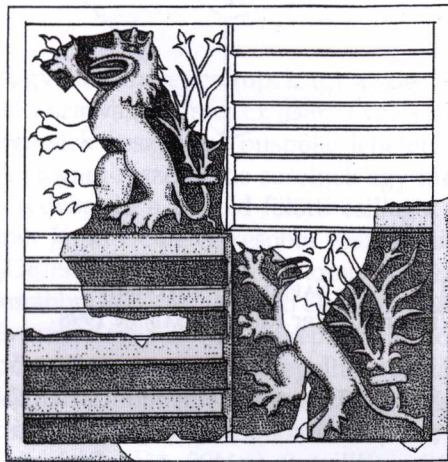
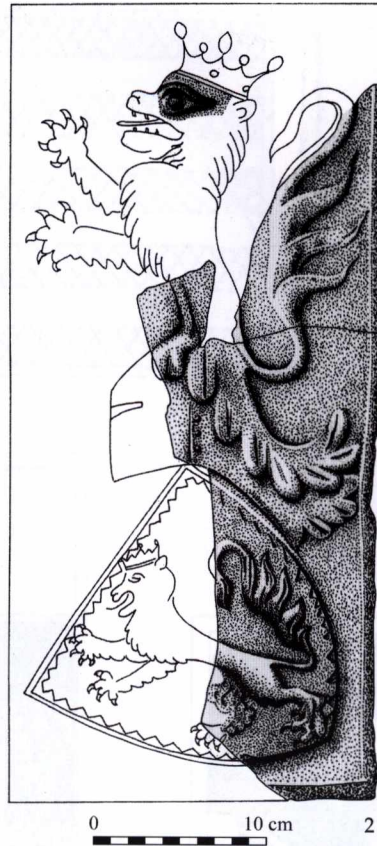
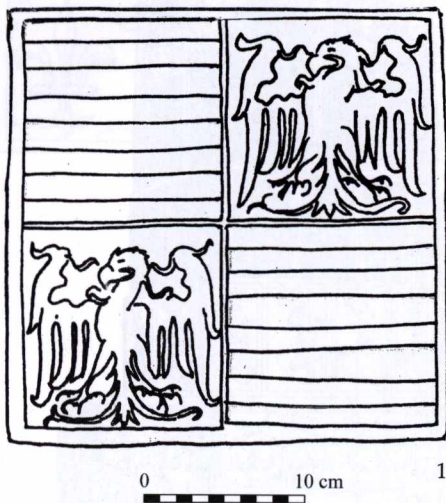
kályha állt (4. ábra 4–5). A műhely új budai kályhája 1405 körül – az udvar átköltözését követően – már teljes pompájában állhatott, és 1408 után a Sárkányrend jelképevel bővült (6. ábra 1, 3). Ettől kezdve

¹¹ A korábbi kelteztést már indokoltam: HOLL 2002a, 360. A címer stílusa is a korábbi időre mutat. Szerencsen János sisakdíszes csempéjének változatáról: HOLL 2002a, 362.

¹² Zsigmond 1401 decemberétől új titkos pecsétet használt, 1402 elején már megkapta a cseh helytartóságot – így jelenik meg pecsétjén a cseh oroszlán (KUMOROVITZ 1937, 38–39.). Ezért téves csupán cseh királysága kezdetére

tenni, ahogy régen véltem. Az egyszerű négyelt címer a cseh oroszlánnal Budán is előfordul, barnássárga mázas töredékei két példányból maradtak meg (5. ábra). Lelőhelyeik: Nagyudvar, 6. réteg, amely viszonylag korai és késői leleteket egyaránt tartalmazott. Azonos négyzethálóban 1390–1424 és 1430–1437 közötti érmek, valamint egy I. Ulászló-denár jelzi a pusztulás korát.

4. ábra. 1–3. Kályhacsempék Zsigmond király, Eberhard püspök és a Szerecsen család címerével 1400 körül, Buda. 4–5. A kályha egyik változata, Visegrád, Fellegvár. KOC SIS – SABJÁN 1998 nyomán
 Fig. 4. 1–3. Stove tiles with the arms of King Sigismund, Bishop Eberhard and the Szerecsen family, c. 1400. Buda. 4–5. One version of the stove, Visegrád, Citadel, after KOC SIS – SABJÁN 1998

5. ábra. Zsigmond király négyelt címere.
Buda, palota, 1402 után
Fig. 5. Quartered arms of King Sigismund,
Buda, Palace, after 1402

változnak a királyt támogató befolyásos személyek címerai a kályhán: feltűnik Cillei Hermanné, míg a korábbiak (Eberhard püspök, Szerecsen János kamaraispán) lassan elmaradnak, így a leletanyagban is ritkábbak. Az I. csoport műhelye az 1410-es években még dolgozott, új oromcsempéje huszitaellenes témájával az 1408–1415 közötti időszak csehországi eseményeivel függhet össze.¹³

A visegrádi korai kályha után a Fellegvárban mintegy tíz év múlva ugyanez a műhely új kályhát állít. A Duna-parti palota kályhájával összevetve számos újfajta csempével bővítették a mintakincset, ráadásul egy új, nagyobb, 33 cm magas csempeméretet vezettek be. Ugyanakkor a színskála egyszerűsödik: a korábbi, legalább nyolcféle árnyalat helyett csak három maradt, de ezek között is a sötétzöld dominál.¹⁴ Kétféle új címer jelenik meg, és mindkettő a királyra utal: négyelt címerpajzs a cseh oroszlánokkal, illetve ugyanez a Sárkányrenddel körbevéve (7. ábra 1–2). Ezek a korszak hasonló címereihez képest nagyon eltérő stílusúak és nem érik el a műhely korábbi alkotásainak szép megoldását. A műhely a régi csempesorozatból egyedül az álló oroszlán figuráját vette át. Feltűnő és nagyon ritka bővítés itt a sárkánytest vállára helyezett kis kettős kereszt címerpajzs. Ez tulajdonképpen megismétlése az ezen a kályhán először megjelenő „Szent György és a sárkány”-jelenetnél is használt magyar címeres pajzs-

nak, egyben logikus kapcsolatot jelent a sárkány legyőzőjével és a Sárkányrend alapításának vallásos indoklásával (az alapítólevél is említi Szent György keresztes jelvényét). Egyébként a budai I. csoportnál is szerepelt a Szent György-viadal, mégpedig olyan hagyományos részletező-elbeszélő kompozícióval (a felső sarokban a királylánnyal), amellyel később az V. csoport kályháján is találkozunk.¹⁵ A visegrádi Fellegvár sárkányrendes csempéjét később, kisebb méretben, helyenként merevebb, átmintázott részletekkel másolták (Buda, Visegrád, Vértesszentkereszt).¹⁶

A korai visegrádi műhely és a budai I. csoport műhelyeinek 1398 előttről az 1411-es évekig bővülő mintakincse nagymértékben befolyásolta a későbbi kályhások tevékenységét: a dekoratív kompozíciók, a nagy, mérműves csempék és a címerek változatai jellemzőek a későbbiekben is. A régi mintaképek átalakítva, vagy csak egyszerűen lemásolva kerülnek a további kályhákra. Ezekből csak néhány jellemző típus képét, illetve rajzát adjuk itt (5–9. ábra).

A nyéki műhelyként meghatározott II. csoport esetében már több új technológiai megoldást vezettek be, például az angób használatát a máz alatt és a mezzamajolika mázat a fehér szín elérése érdekében. Ugyanakkor viszonylag kevés új címerkompozícióval jelentkeznek. Ilyen a nagy címeres csempék egyik típusa (6. típus), ahol új figurális elem a címerpajzsot alul, kétfelől tartó két ülő alak, felül pedig mérműves keretelésben két félalak. A királyi címeren kívül most csak egy főúri tűnik fel: a Kusalyi Jakcs családé (János és Mihály székely ispánok 1427–1431 között, Dénes pedig váradi püspök 1427-től). A családból leginkább Kusalyi Jakcs László személyére gondolhatunk a nyéki műhely éveiben: 1413–1414-ben udvari lovag, 1416-ban Zsigmond

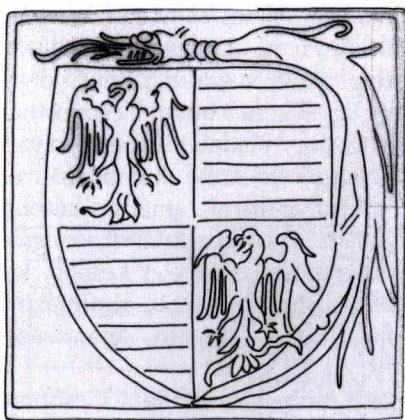
¹³ HOLL 1971, 116. kép, 164–166.

¹⁴ KOC SIS 2006, 126–129. A kályha rekonstrukciója: 23. ábra (Sabján Tibor munkája). A palotai korai kályha keltezését e feldolgozásban Kocsis Edit későbbre helyezte (Kocsis 1999, 22.), magam azonban a korábbi keltezést tartom valószínűbbnek. Ezt támaszthatja alá a lelőhely is: a kályhát még az udvar Budára költözése előtt rendelhették. A szarvasos Himfi-címetörődék csokoládébarna mázas, ez a szín fordul elő a 2B, 4., 13., 14., 18. és 21. típusnál is. E ritka szín alátámasztja a korai kályha csempéinek összetartozását és a régi időrendi besorolást.

¹⁵ HOLL 1990, 23. és 28. kép, 81.

¹⁶ A relatív időrendre utalnak a motívumátvételek a korai visegrádi kályha képeiből: összefonott nyakú sárkányok, makkos-tölgyleveles (?) motívumok. Ezekre már Kocsis Edit is utal, de ide sorolható a háromszögű oromcsempé is. Ezek megváltozva (tehát nem lenyomatként) bekerülnek az I. csoport kompozíciói közé, illetve későbbi műhelyek témái között is felhasználták őket.

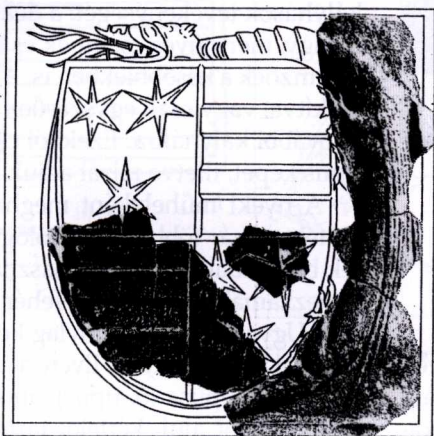

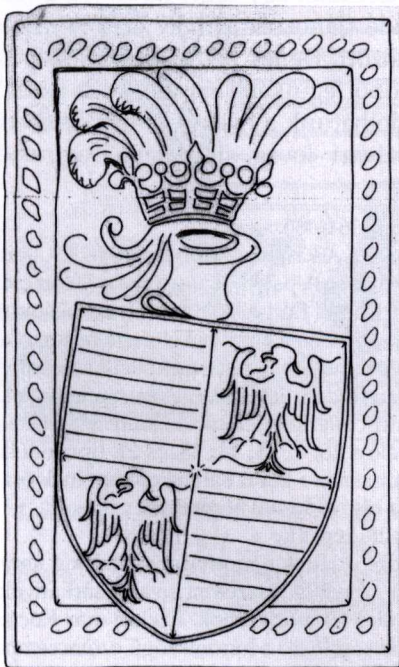
1

2

3

4

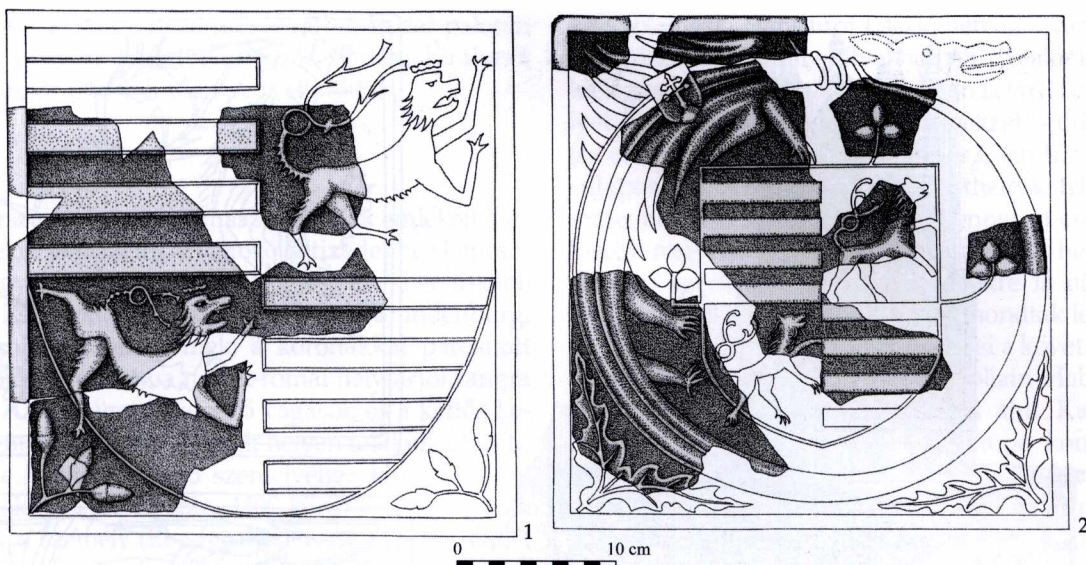

5

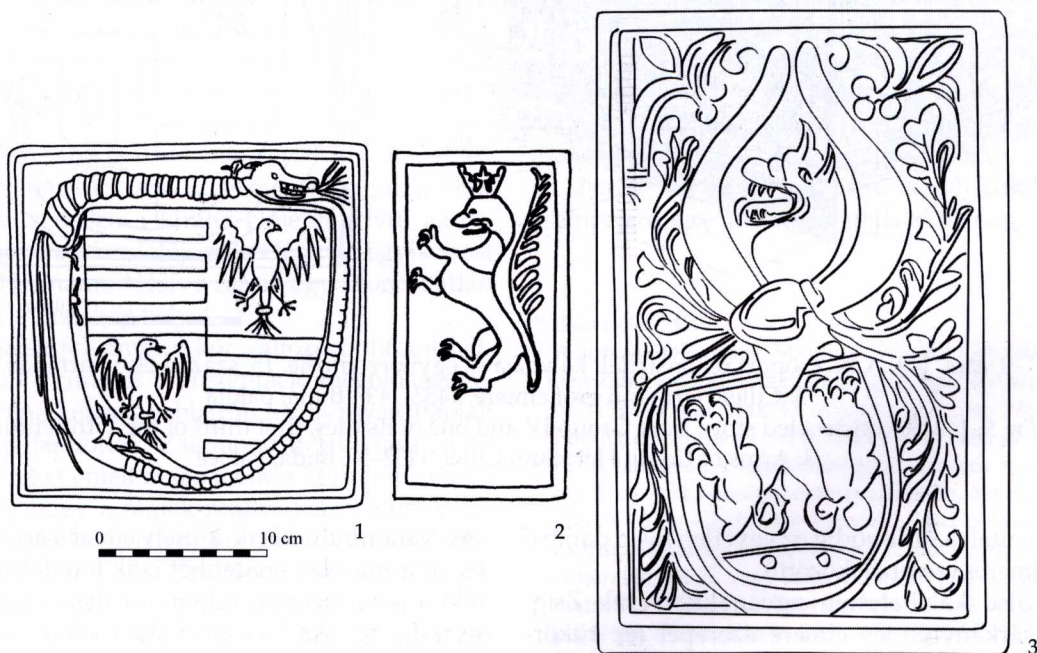

6. ábra. 1, 3. Címerek a Sárkányrenddel bővítve, 1408 után. 4–5. Az I. csoport udvari műhelyének címerei, 1402 után; Buda, palota
Fig. 6. 1, 3. Arms augmented with the Order of the Dragon, after 1408. 4–5. Arms from the court workshop producing the Group I tiles, after 1402; Buda, Palace

7. ábra. 1–2. Zöld mázas csempék, 1408 után, Visegrád, Fellegvár. Kocsis 2006 nyomán
Fig. 7. 1–2. Green-glazed tiles, after 1408, Visegrád, Citadel, after Kocsis 2006

8. ábra. Címerek a II. csoport kályhájáról. 3. A Kusalyi Jakcs bárók címere, 1415–1425. Buda, palota
Fig. 8. Arms from a stove in Group II. 3. Arms of the Kusalyi Jakcs barons, 1415–25. Buda, Palace

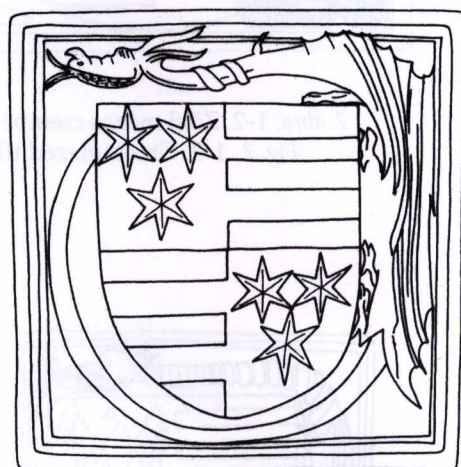
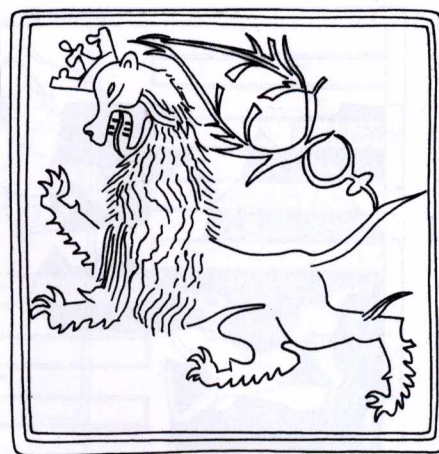
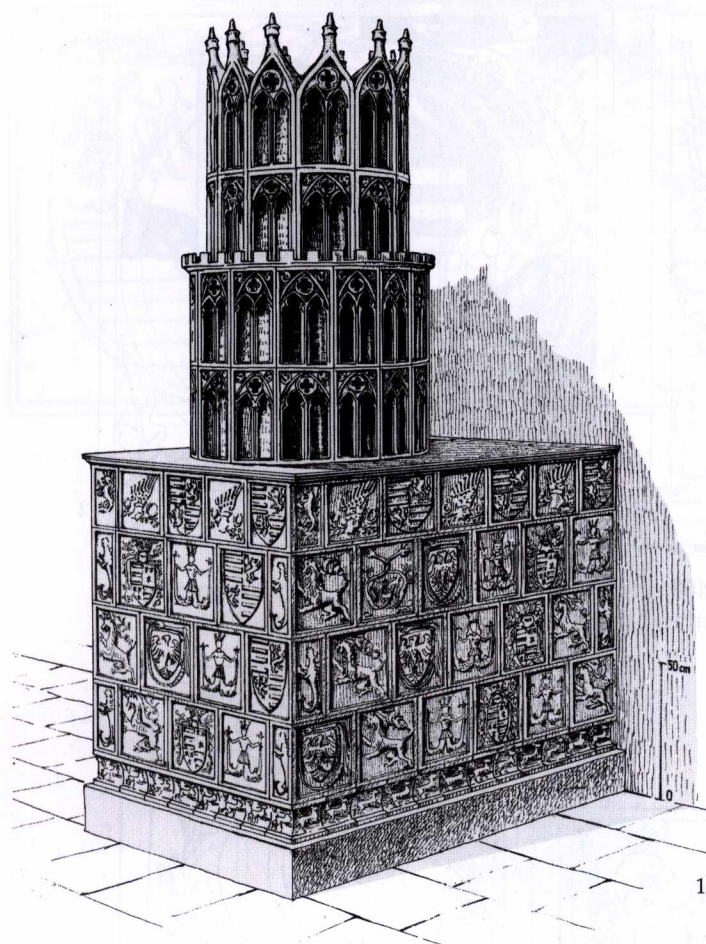
többszöri szolgálata jutalmaként három dalmáciai szigettel ajándékozza meg, ráadásul udvari kapcsolatai is szorosak, bizalmas viszonyban állt a királynéval, Cillei Borbálával is (8. ábra 3).¹⁷ Az egyik

budai kályhán ennek a címeres csempének négy eltérő színű változata szerepelt, talán nem is csupán egy személyre, hanem a több generáción keresztül udvari szolgálatban álló, bárói rangra emelkedő

¹⁷ A csempe címerének meghatározása: HOLL 1984a, 112. Ekkor még Dénes püspök személyére utaltam. A család részletes ismertetését adja: EMÓDI 1996; itt figyelmeztet arra, hogy nem szükségszerű csak Dénes püspök

személyére gondolni és emiatt a nyéki műhely tevékenységét a 20-as évek végéig kitolni (uo., 72. jegyzet). A családi címerben szereplő bölényszarv, farkasfej és medve-mancsok szerintem erdélyi vadászatok trófeái.

0 10 cm

9. ábra. 1–2. A IV. csoport rekonstruált kályhája és egyik csempéje, 15. század első harmada.

3. Cillei Hermann gróf címere, 1432–1437, Buda, palota

Fig. 9. 1–2. Reconstructed stove from Group IV and one of its tiles, first third of the 15th century.

3. Arms of Count Hermann Cillei, 1432–37, Buda, Palace

családra utalva.¹⁸ (Ez eddig az egyetlen ilyen darab a nagy címeres csempék között!)

Az alsó kályhatesten ugyanakkor csak Zsigmond sarkányrendes címere szerepel (ez tükörkép-utánérzés a korábbi csempe alapján), illetve a luxemburgi oroszlán fél sarokcsempéként (8. ábra 1–2), ez utóbbinak is korábbi előzményei vannak.

A későbbi kályhák közül a IV. csoportban találkozzunk újonnan mintázott, eltérő stílusú címerekkel. Ilyen a Sárkányrend jelvényével körbevett

sas, valamint a sisak a cseh címer sasszárnyával (ez már másolat, eredetiből csak töredékeket ismerek). Ide tartozónak véltem a Cillei-címet, felette sisakdísszel. Az I. csoport álló cseh oroszlánját itt felváltja egy dekoratív rajzú, ugró cseh oroszlán, ugyancsak pajzs nélkül (9. ábra 2).

A korszak legvégének kályhája megint csak eltérő stílusa és szép plasztikája alapján különíthető el. Úgy vélem, Zsigmond folyamatos távolléte befolyásolhatta azt a mozzanatot, hogy míg a kályha felső részén Zsigmond nagy, sisakdíszes-sarkányrendes címerét láthatjuk, alul három főúri címer tűnik fel: a Cillei családé, Pálóczi György érseké (1423-tól) és egy ismeretlen sarkányrendes főúré, akinek a Szántai Lack és a Paczali Peres családjából kombinált címere csak 1431-től képzelhető el.¹⁹ Ez időben az országos tanács kormányoz, élén Pálóczi György érsekkel

¹⁸ EMÖDI 1996. Részletesen tárgyalja a családtagok rangját (a 14. század végétől öt várat birtokolnak), így például Mihály 1415-ben Zsigmond követe a spanyolországi udvaroknál.

¹⁹ Az V. csoport, a 2. típus címere: HOLL 1990, 83, 33–34. kép.

(1430-tól 1434-ig). Ilyen kályha állt a budai palotán kívül a nyéki kastélyban és az óbudai királynői várban, de csempéi vidékre is eljutottak.

***

A korszak udvari címerhasználatának emlékeit összegezve jellegzetes, a változó évtizedekhez kapcsolódó gyakorlatot láthatunk. Az első években inkább csak Zsigmond családi címeralakjai (Brandenburg, Luxemburg) szerepelnek; a koronákkal párosított egyfejű sas esetleg a német-római helytartói rangra utal. Az országot jelképező vágások és a kettős kereszt még hiányzik. Kiemelt helyen találjuk a király, illetve Mária királynő személyéhez közel álló két püspök címerét. Ezután, 1400 körül már egy másik egyházi személy (Eberhard püspök) szerepel, ismét utalva a királyi hatalom támogatójára, de ezen a kályhán már egyesül a király és az ország jelképeként a négyelt címer (a korábban sasokkal, később párosulva a cseh oroszlánnal, 4. ábra). 1408-tól kezdve jelenik meg Cillei Hermann gróf címere, hogy aztán végigkísérje az egész korszak kályháit, jelezve a király mellé álló liga (és mindvégig elismert főúri rokon) befolyását. Valószínűleg 1415 után egy időre egy további bárói család címere is feltűnően kiemelt helyen szerepel (8. ábra 3). Végül, a Zsigmond kor utolsó évtizedében a királyi címeren kívül az országtanács érseki vezetője és két főúr (az egyik most is Cillei Hermann, †1435, a másik egy azonosítatlan személy) címere kap helyet.

Az egész folyamat e kor változó politikai hátterére utal a címeres reprezentáció megoldásaival. Ezt a történészek nagyobb írott forrásanyag alapján már megállapították: Zsigmond uralkodása során „új embereket emelt maga mellé a kormányba, ami azzal járt, hogy a régi rendre kiszorultak belőle”.²⁰ Az első években a liga és a király harca (1398–1403), majd a királyhű liga (1404–1437) szerepe jellemzi ezt a korszakot.²¹ Emlékanyagunk ezen belül néha olyan személyekre is utal, akiknek szerepét eddig kevésbé vizsgálták (a Kusalyi Jakcs család, az ismeretlen sárkányrendes lovag). Kérdés, hogy vajon csak a csempanyag hiányossága miatt nem találkozunk több vezető rangú báró címerével.

V. LÁSZLÓ KORA

Ez a korszak, bár gazdag emlékanyagot nyújt – hiszen ide köthető az ún. lovagalakos kályha – mégis számos, különböző módon magyarázható kérdést vet fel. Ezek jórésze a címerhasználattal is összefügg. Ennek okai a politikai-dinasztikus helyzettel

kapcsolatosak. Habsburg László herceg, gyámságából erőszakkal kiszabadítva, hogy alattvalói kérését kielégítse, váltakozva három helyen is tartja székhelyét (Bécs, Buda, Prága), kifejezve ezzel is öröksége (az osztrák hercegség, a Magyar és Cseh Királyság) súlypontjait. Azonban a hozzá köthető kályhák címerai nem egészen felelnek meg ennek: a csempék kisebb-nagyobb címerai a Habsburg-házi hercegek szokása szerint más fejedelemségekre is utalnak, melyek birtokáról a hercegek nem mondtak le.²²

Az egyes csempék kisebb címerai a következők: a mérműves díszű csempék konzoljain Habsburg és Stájerország, az oromcsempén alul Karintia, legfelül sas (Tirol?), egy sarokcsempé konzolján talán Morvaország címere látható. Ezekhez képest hangsúlyosabban, nagy méretben tűnik fel az oromcsempé angyalának kezében Ausztria, Felső-Ausztria és Bécs város vörös alapon mintázott pólyája (egy esetben festve, máskor plasztikusan, zöld mázzal, 10. ábra 1–3). Egy pécsi másolat csempéjének angyala kezében Tirol címere és a Habsburg-oroszlán (10. ábra 4) jelzi, hogy az eredeti csempéken ez is megvolt. Tata várkastélyának kályháján festett megoldásban két címer ismerhető fel: valószínűleg Elzász (balharántpólya pirossal) és Magyarország (hét vágás váltakozva pirossal, 10. ábra 5).²³ Az ozorai várkastély kályhájának sarokcsempéjére egy másik angyalalakot ragasztottak,

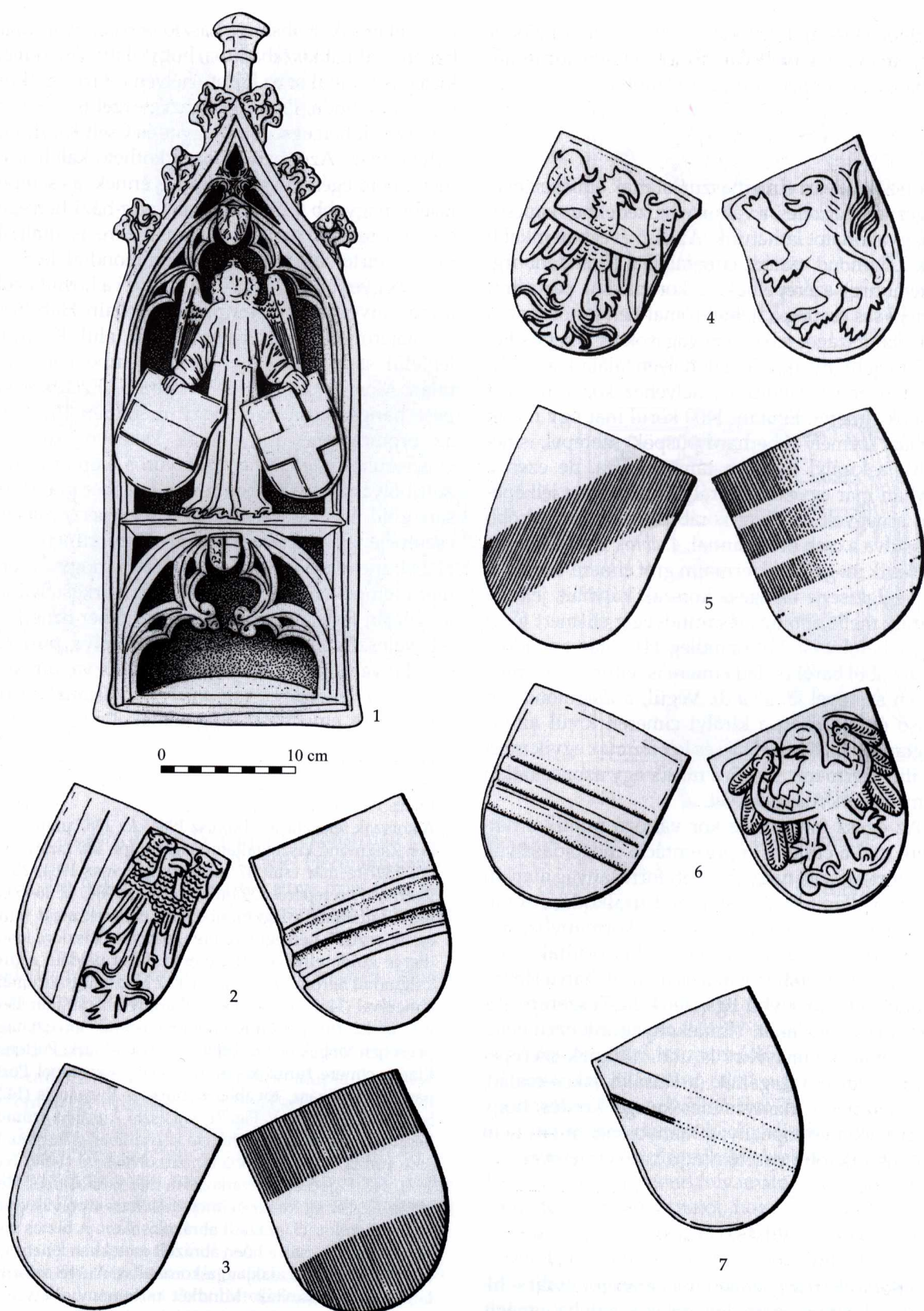
²⁰ ENGEL 1987, 120.

²¹ A korszak felosztása: MÁLYUSZ 1984. Az 1387 utáni években Zsigmond kiszolgáltatottságáról (pl. 100 királyi várból 1397-re már csak 47 maradt): MÁLYUSZ 1984, 22–39. Eberhard szerepéről 1393-tól: MÁLYUSZ 1984, 47, 56–59.

²² Ezért láthatóak a legkülönbözőbb címerek majd mind-egyik osztrák hercegi pecséten, pajzson, zászlón, lovon, illetve külön elhelyezett címeren. Lásd például a tirolai Zsigmond herceg lovasecséjét 12 Habsburg-tartomány címerével (1462), vagy 1486. évi aranytallérját már 16 címerrel. László apja, Albert korábbi osztrák hercegi nagypecséjén többek között Pfirt, Windisch-Mark, Portenau, Elzász címere tűnik fel. Köriratában is szerepel Portenau, Pfirt, Elzász, továbbá Kyburg és Burgau is (1424). SAVA 1871, 135, Taf. V. Fig. 71. V. László Ausztria számára készült nagypecséjén a hátlap köriratában a Burgau, Elzász grófja, Kyburg grófja címzés olvasható (1454). SAVA 1871, 142. E pecsétre hivatkoztam már korábban is: HOLL 1998b. Elzász és Kyburg címereinek harántpólyája gyakran felcserélt a 15. századi ábrázolásokon. A biztos megkülönböztetés csak a hűen ábrázolt esetekben lehetséges, ahol az alapmező alakjait, a koronákat, illetve az oroszlánokat is ábrázolták. Mindkét tartomány, illetve vár ősi birtok, a svájci Kyburg grófság vára a 13. századból származik.

²³ SZATMÁRI – KERTI 1986, 81, XXIII. Egy további festett címer elmosódott.

10. ábra. A lovaglakos kályha címersorozata az angyal kezében. 1–3. Buda; 4. Pécs; 5. Tata; 6. Ozora; 7. Esztergom

Fig. 10. Series of arms in an angel's hands on the 'knight stove'. 1–3. Buda; 4. Pécs; 5. Tata; 6. Ozora; 7. Esztergom

kezeiben Ausztria (plasztikusan tagolt pólya) és Tirol címere (sas, mellén a csik lóherevégződéssel).²⁴ Végül az esztergomi érseki palota legutóbb közölt anyagában valószínűleg Kyburg címere bukkan fel (jobbharántpólya, 10. ábra 7).²⁵

Kivételesen azért vettük itt most számba nemcsak a királyi tartózkodás helyszíneit (Buda, Tata), hanem az előkelők kezében lévő palotákat, sőt a városok emlékanyagát is, mert jelenleg ezek segítenek a király számára készített címersorozat viszonylag teljes bemutatásához. E címereket, ahogy a Zsigmond korban is, az udvarhoz való kötődés bizonyítékként használták. Néhány címerkép (Tirol, Elzász, Kyburg) azt bizonyítja, hogy ezeket a címereket nem sorolhatjuk Mátyás királyhoz és a korabeli hazai műhelyekhez, illetve az akkoriban készített külföldi kályhákhoz, amelyeket Magyarországra szállítottak.²⁶

A lovagalakos kályhák készítésekor az első negatívoknál még nem helyeztek súlyt a Magyar–Cseh Királyság szerepeltetésére – mintha csupán az osztrák hercegek (és Bécs városa) reprezentációja²⁷ állt volna előtérben. Később bővítették ki a címersorozatot, valószínűleg már mások igényei szerint.²⁸

MÁTYÁS KORA

A korszak első felének kályháiról elegendő ismeretünk még nincsenek. Bizonyos, hogy a csupán néhány évvel korábbi díszes kályhák még álltak, sőt, egy idő múlva még javításuk, egyes csempék pótlása is sorra került néhány megmaradt negatív segítségével. Erre a kopások miatt elmosódottabb részletek, illetve a feltűnően durvább összeillesztések mutatnak.²⁹ Valószínűnek tartom, hogy a kályha sarkára illesztett, oroszánok által tartott címert a budai palotában és az ekkor már királyi kézbe került tatai kastélyban szándékosan letörték. Budán egy töredék 1471–1481 között már a szemétként volt.

Az új kályhák állítása az egyes rezidenciák építéstörténetével is összefügg. Budán az 1470-es évektől már számolhatunk a késő gótikus stílusban kivitelezett átépítésekkel, az igazi fellendülést azonban csak a 80-as évek hozták. Visegrádon Nagy Lajos és Zsigmond palotájának átépítése, bővítése a nyugati, dunai oldalon 1476 után kezdődött,³⁰ a középső díszudvar körül 1484-ben folytatódott. Bármennyire is túlzó Bonfini véleménye a király házassága előtti korszak puritán jellegéről, abban nem tévedett, hogy 1476-tól változott meg az udvartartás szelleme, a király a művészeteket „nagyon istápolta”, a királyné pedig „az ebédlőket és hálószobákat fényesen berendeztette”.³¹

Legkorábban a 70-es évekre tehető az a budai kályha, amelynek egyik csempetöredékén udvari tornajelenetet ábrázoltak. Felső részén az egyik címer a bajor-pfalzi négyelt tagolást mutatja. Ez kapcsolatban áll Mátyás király és a bajor udvar szövetségével.³² E szövetség egyik emléke lehet az a svájci mester által készített, külföldről hozott kályha, amelyen először találkozunk a kék-fehér majolikamázsal. Felső részén, nagyméretű csempéken a bajor és a würtembergi címerek díszítették, ezért valamilyen bajor herceg megbízásából készülhetett 1469 körül, de mindenképpen még 1485 előtt.³³ Ez a kályha

²⁴ TAMÁSI 2004, Abb. 15–16. (Tévesen morva sasként.) Egy oromcsempén elmosódva sas (a pécsi másolat szerint Tirol) és Habsburg-oroszlán: Abb. 9. Más töredékeken Karintia és Bécs címere: Abb. 10–11.

²⁵ BOLDIZSÁR 2004a, V. tábla.

²⁶ Új osztrák leletek alapján számolhatunk egy, a bécsújhelyi (Wiener Neustadt, Ausztria) várbán (?) felállított kályhával (3. típus két töredéke). A III. Frigyes császár számára készített kályhán két horvátországi leletből következtetve a kétfejű sasos császári címer és Eleonóra császárné (1452–1467) címere szerepelhetett. Az ausztriai leletek: KÜHTREIBER 1999, 77, Taf. 46–47, 57. A szerző szerint technológiai eltérés figyelhető meg a budaiahhoz képest. Uo., 93–94. Úgy vélem, ilyen kályhából kevés készült, és az is már a magyarországiak első sorozatának leszállítása után, a kibővített negatívokkal.

²⁷ HOLL 1998b, 172–173, 176–177. (Bécs történelmi szerepe, a történelmi háttér adatai.) A pusztulás régészeti keltezése (HOLL 1998b, Abb. 42.) szerint az első sorozat kályháiból egy 1465 körül már megsérült vagy javításra szorult Budán.

²⁸ Azért gondolunk erre, mert az eddigi leletek szerint a magyar címer az első kályhákban csak festve látható – a tetszés szerint felhasználható üres pajzsokon. Viszont a stájerországi Schachenstein várban egy másolat kályhán (1471–1478 között) már plasztikus alakban szerepel Burgau címerével együtt. KÜHTREIBER 2003, 21, Abb. 3–4. Ez már megfeleltethetett a császárnak, aki Magyarországra is igényt tartott, különösen 1458-tól. A stájer címeres másolat kronológiai bizonyíték arra nézve, hogy 1471-ben már nem dolgozott az eredeti kályhák készítő műhely, ezért csak másolatokra volt lehetőség. A 80-as évek végén készülő Mátyás-címeres kályha műhelye már nem állhatott közvetlen kapcsolatban a lovagalakos kályhák készítőjével.

²⁹ HOLL 1995, 265–268, Abb. 7, Abb. 16–17.

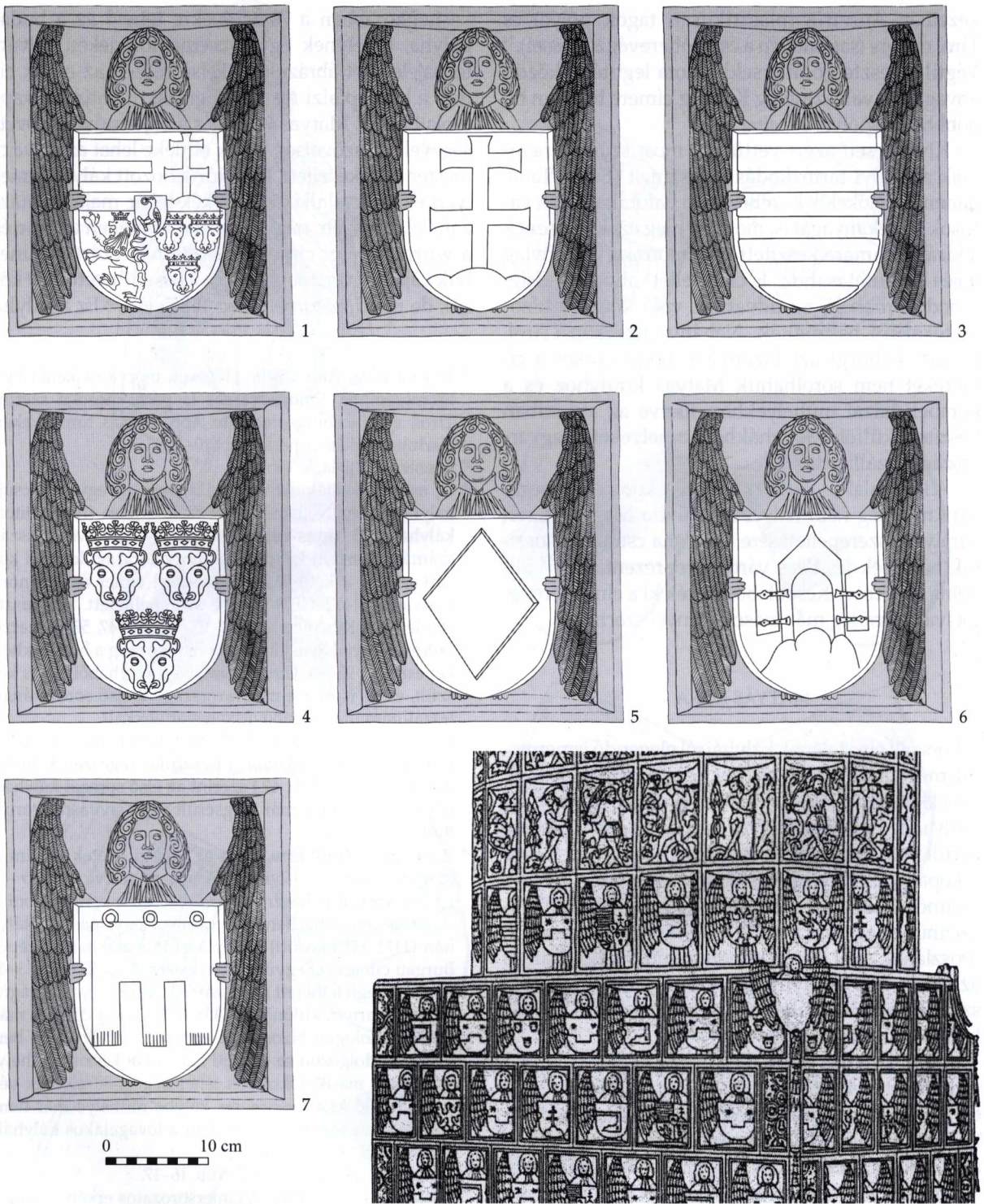
³⁰ BUZÁS – LŐVEI 2001, 17. A címersorozat erkély valószínűleg 1478-ban készült. BUZÁS – LŐVEI 2001, 29–30.

³¹ Bonfini 1959, 298–299 (IV. decas, VII. könyv).

³² HOLL 1990, 90–91, 44. kép 3.

³³ HOLL 1983, 16–17. kép. A kályhacsempék között szereplő kétfejű sasos címet Svájcban Zürich városnak a birodalomhoz tartozása jelképeként magyarázzák. Az alsó kályhatest csempéi svájci műhelyek ismert sorozatai. Többszű példányok csak Zürichből ismertek a század közepén. Sajnos a bajor fejedelmi udvarok kályháit nem ismerjük.

11. ábra. A Mátyás-címorsorozatós kályha csempéinek címeri. 5. Grafenegg Ulrik, Sopron város kapitánya 1459-től; 6. Portenau; 7. Johann von Werdenberg augsburgi püspök, 1488; 8. kályharekonstrukció részlete, Visegrád. Kocsis – SABJÁN 1998 nyomán

Fig. 11. Arms on tiles from a stove with a series of arms belonging to King Matthias. 5. Ulrik Grafenegg, captain of Sopron town from 1459 on; 6. Portenau; 7. Johann von Werdenberg, bishop of Augsburg, 1488; 8. Detail of a stove reconstruction, Visegrád, after Kocsis – SABJÁN 1998

az udvar számára dolgozó kályhámesterekre is hatással volt: a Háromkirályok egyikét ábrázoló csempéről egyszínű (zöld mázas) másolat készült. Sarkához Karintia címerét társították félcsempéként. 1482 vagy 1488 után készülhetett. E típus töredékei Budán és Visegrádon is előkerültek.³⁴

A korszak heraldikai reprezentációjának legszébb emléke a „Mátyás címersorozatos kályha”, amelyet a visegrádi palotában állítottak fel, de egy-egy variációja Budán és Nagyvázsöny várában is állt. Az angyalalak kezében tartott, váltakozó címerekből eddig 18 ismert. Mátyás összetett ország-címerén kívül felismerhető több tartomány és ország (köztük Krajna és Stájerország) címere, utóbbiak már az ausztriai hódításra utalnak. Ezek feltüntetése kivételesnek tekinthető, nem úgy, mint az egyébként gyakran szereplő cseh, dalmát és a Lausitz-címer alkalmazása. A főrangú családok szerepeltetése itt ritka lehetett, közülük a vingárti Geréb-címer valószínűsíthető, Ernuszt Zsigmond pécsi püspök azonosítása biztos. Ulrik Grafenegg 1472-től pártolt Mátyáshoz, ezért szerepelhet itt a címere.

Sok címet mintha szándékosan elhagytak volna. Ez azért is feltűnő, mert a szélesebb körű címerhasználatához bizonyos mértékig ösztönzést, példát jelenthetett az 1477–1481 között a dunai homlokzat elé épített erkély, a kályhákénál jóval gazdagabb címersorozatával. Ott ugyanis az ország- és tartományi címerek mellett több mint egy tucat család, illetve személy címere szerepel, mint „az uralkodói hatalom heraldikai szimbólumai”.³⁵ A külföldi szövetségekre itt a bajor-pfalzi címer utal, ahogy a már említett kályhacsempéken is. A „Mátyás címeres kályha” esetében megint csak kivételes szerepet kapott Portenau (Friaul tartomány), amit Mátyás a törökök ellen védett korábban, valamint Johann von Werdenberg címere: a távoli augsburgi püspök védelmét III. Frigyes szemben a bajor követség kérte Mátyástól 1488-ban (11. ábra 6–7).³⁶

Az utóbb említett politikai helyzethez hasonló volt ugyanakkor a regensburgi püspökség uralma körüli viszály a császár és Bajorország között. Ekkor is megragadta az alkalmat Mátyás, hogy ellessége hátában pártfogoltat szerezzen, és egyben a bajor szövetségest támogassa. A Regensburgból ekkor szállított kályhákon³⁷ (Buda, Visegrád, Tata váraiból, palotáiból ismert) a város, a püspök és Bajorország címere látható. Más töredékes címerek közt itt Karintia címere is előfordul, tehát a magyar udvarba szállítandó kályhákra ezt is megmintázták. Az osztrák háború eredménye, a karintiai rendek békekötése Mátyással 1482-ben közismert volt, a címer nyilván erre a történeti eseményre utal.

A kályhán elhelyezett legnagyobb, az angyal által tartott címer Bajorországé volt, ennek pajzsát töviságakból font koszorú övezi. Az volt a véleményem, hogy ez a ritka ábrázolás azzal magyarázható, hogy egy bajorországi forrás szerint Mátyás király 1472-ben „Krisztus kínszenvedése” lovagrendet alapított. Ennek jelvénye volt többek között a „koszorú, mintha három tövisből fonták volna”. E lovagrendet azonban eredetileg egy századdal előbb a francia lovag és költő, Philippe de Mézières (1327–1405) hozta létre, célja a keresztények egyesítése és a török kiűzése volt. Mátyás tehát az elfeledett rendet próbálta életre kelteni.³⁸

Ugyancsak e késői évek során szállították a Hallein-Salzburg műhelyéből azokat a vegyes mázas, művészi kivitelű kályhákat, melyekből egy-egy Buda, Esztergom és Tata palotáiba jutott. Idekerülésüket 1484–1490 közé valószínűsíti Filipecz János püspök és kancellár egy sarokcsempére helyezett címere. Más címerek csak töredékesen maradtak meg: több példányban a bajor-pfalzi ismerhető fel közülük, egy-egy esetben pedig Ausztria és Alsó-Ausztria címere.³⁹ Sajnos, csak az osztrák címer esetében tudjuk, hogy egy nagyobb méretű csempén álló páncélos alak tartja kezében, a többi elhelyezésének módját nem ismerjük.

***

A királyi udvar áttekintett példái változatosságuk mellett korszakonként eltérő szemléletet bizonyítanak. Az Anjou-kor második felében a kályhák, bár több különböző műhely és mester alkotásai, mégis egységesen csak az uralkodó személyét reprezentálják. A Zsigmond kor elejétől már a király és királynő egyházi támaszai, majd a főpapság és a vezető bárók egyes, váltakozó képviselőinek címerei is szerepet kapnak rajtuk,⁴⁰ így találkozunk a

³⁴ HOLL 1983, 215; KOCSIS – SABJÁN 1998, 169. kép.

³⁵ BUZÁS – LÓVEI 2001, 32.

³⁶ Szerepeltetésük indoklása: HOLL 1999, 317–321. A visegrádi kályha címerei: BUZÁS – LÓVEI 1993.

³⁷ HOLL 1980. Karintia címere: 11. kép 4. A kályhák leszállítása 1487–1490 között történhetett. Egy töredék szerint színes mázas csempét is készítettek.

³⁸ HOLL 1980, 40. A francia rendről: HUIZINGA 1979, 84, 343. Militia Passionis Jesu Christi, vagyis Jézus kínszenvedésének lovagsága. E lovagrendet az irodalom alig ismeri.

³⁹ HOLL 2001, Abb. 4, Abb. 10, Abb. 34, Abb. 55. Filipecz személyének kiemelése miatt arra gondoltunk, hogy az ő külföldi követjárásainak eredménye lehetett a királyi paloták ilyen gazdagítása a fenti címerekkel ellátott kályhával.

⁴⁰ Példa erre a Kusalyi Jakcs-címer (8. ábra 3). A csempén a teljes sisakdíszes-pajzsos képe látható, de a családnak

Sárkányrend egyes tagjaival is. A század közepén a lovagalakos kályhákon csupán az osztrák hercegek igénycímerait látjuk; a magyar országcímer egy esetben, de csak utólag ráfestve szerepel. Mátyás király korszakáról a viszonylag bő leletanyag ellenére sincs még kellő áttekintésünk: az anyag zöme az utolsó időszakot jellemzi. A külföldről behozott kályhák címerábrázolásai nem annyira a király személyére, mint inkább külföldi szövetségeire és hódításaira utalnak. E kályhák egyes esetekben a hazai műhelyeket is befolyásolták tematikájukkal. A „Mátyás címeres kályha” jelenti a legszélesebb heraldikai reprezentációt: itt az uralkodó és az ország címerei mellett a társországok is helyet kaptak,

sőt újra feltűnnek egyes kiválasztott főurak is. A politikai szövetség egyes külföldi képviselői lehetőséget adtak a címersorozat bővítéséhez, változatosabbá tételéhez.

Írásos források hiányában nem tudhatjuk, milyen udvari tisztviselők, az építkezéssel-berendezéssel megbízott személyek álltak a kályhák megrendelői között. Az ábrázolt címerek pontos és szép kivitele sok esetben arra mutat, hogy a faragó-mintázó mester rendelkezésére álltak a megfelelő címerrajzok (pecsétekről kicsiségük miatt ezeket ilyen jól nehéz lett volna reprodukálni). Talán az udvari kancellária vagy udvari heroldok segítségére gondolhatunk?

FŐÚRI REZIDENCIÁK (VÁRAK, VÁROSI HÁZAK) ÉS KÚRIÁK

A következőkben egy nagyon széles tárgykör bemutatásához viszonylag kevés anyagból válogathattunk, ami esetlegessé teszi az eredményt. Számos ásatás ellenére az itt számba vehető leletanyag nem túl bő, sokszor csak rövidebb korszakok vonatkozásában használható.⁴¹

ANJOU-KOR

Ekkor az egyik legfontosabb központ az esztergomi érsekek palotája, amelynek csempeanyaga már feldolgozásra került. E korszakból megtalálható itt az udvari központokból jól ismert ún. III. csoport néhány csempetípusa, így a végtelen liliumustrás kályhacsempe is, többféle mázárnyalattal, ráadásul új variációkkal (16. ábra 1–2). A nagy darabszám alapján feltételezhetjük itt is a teljes csempesorozatú kályha felállítását a többi királyi címerrel, melyek között a döntött pajzsú is előkerült.⁴²

Budán a Víziváros – egykori Szentpétermártír városrész – egyik, a plébániatemplommal szem-

közi házából egy, az 1370–1382 közötti időszakra keltezhető kályhának nagy csempesorozata került elő.⁴³ A csempék sötétzöld, zöldessárga és sárga mázárnyalatokkal már az ismert III. csoport technológiáját követik, de kivitelük – főleg a döntött címerpajzsú királyi címer esetében – gyengébb (12. ábra). A legtöbb csempetípus ugyanakkor egészen más megoldású: így a liliumok mellé fél sas alakot is társít, de kétféjű sasos, illetve kettős kulcsot ábrázoló címet is találunk a darabok között. Előfordul a szerecsenfejes sisakdíszes címer is, amit feldolgozója Szerecsen János pénzverő kamaraispánhoz (1370–1390 k.) kötött. A kétféjű sasos címer esetében Szécsi Miklós országbíró jöhetne számításba (12. ábra 3). A keltezést az Anjou- és lengyel sas párosítása határozza meg 1370 utánra. Bizonyos, hogy ez esetben egy városi műhely tevékenységével számolhatunk, amelynek mestere talán különböző főurak megrendelésére azok városi házait látta el kályhakkal; az ott alkalmazott címersorozatával az udvarhoz való kötődést és a személyi reprezentációt egyaránt kifejezte.

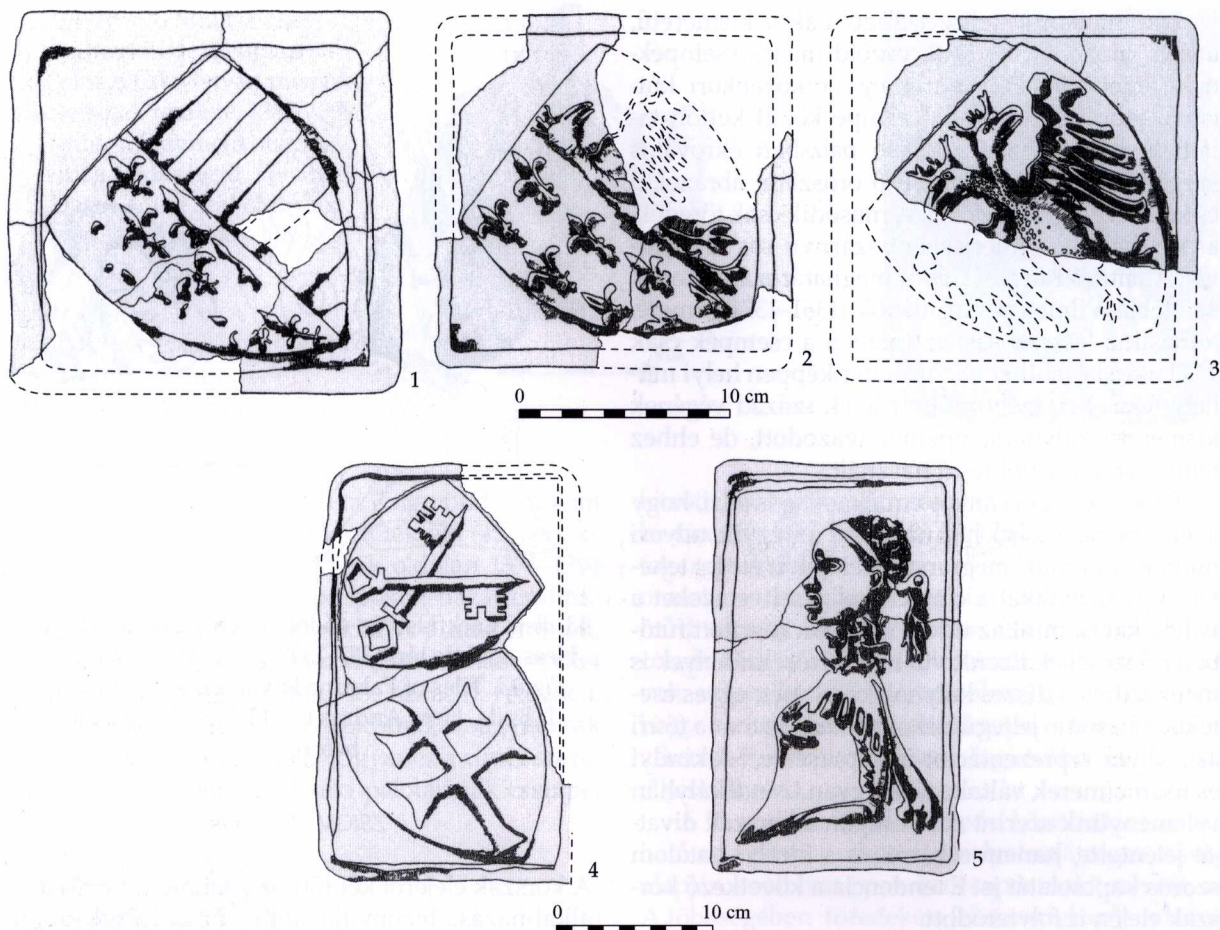
pecséteken szereplő címere sematizálva nem volt alkalmas nagyobb és pontos alakjának kivitelezésére.

⁴¹ Az ásatások többnyire egy rövidebb időszak bővebb leletanyagát hozzák felszínre, nem az objektum teljes életéről szolgáltatnak adatokat. A huzamos használat különösen a korai periódusok anyagát pusztítja el, talán ezért is ennyire hiányos a következőkben az Anjou-kor anyaga. Városok esetében különösen rossz a helyzet, csak számos, különböző pontokon végzett kutatás eredményezhet valamiféle áttekintést. De még ilyen esetben is lehet a korai anyag – ahogy például Ozora esetében – a Zsigmond koré.

⁴² BOLDIZSÁR 1999, 282–283, 13. kép, 20. kép, 23. kép; BOLDIZSÁR 2003a, 98, 9. kép.

⁴³ VÉGH 2002. Lásd még, fotókkal: *Pannonia Regia* 1994, 308–310, Kat. V-30. (Végh A.). Az Anjou-kor keltezési kérdései: HOLL 2007. A lengyel sas szereplésének keltezési értékét az új kutatás kétségbe vonja. E szerint ez lehet korábbi igénycímer is, az anyai Piast származás jelzése. *Művészet I. Lajos* 1982, 106, Kat. 12, 107–108, Kat. 14. (Kovács É.). A magam részéről azonban ez esetben inkább a későbbi időpontot fogadom el, mert ugyanilyen felezett címet idősebb Erzsébet királyné használt 1377-ben titkos pecsétjén (jobboldalt a magyar vágások, baloldalt fél lengyel sas). ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1981, 26. kép. A külvárosi házban Zsigmond korában is állítottak kályhát, ezen címerként sas, illetve csak oroszán szerepelt. VÉGH 2002, 621.

12. ábra. Anjou-kori címersorozat, 1370 után, Buda, Szentpétermártír külváros. VÉGH 2002 nyomán
Fig. 12. Arms series from the Angevin period, after 1370, Buda, Szentpétermártír suburb, after VÉGH 2002

Egy csempetöredék, rajta sisakdísz négerfejjel, azt jelzi, hogy Szerecsen János ispán személyéhez köthető kályhával is számolnunk kell Budán. Ezen a töredéken a négerfej más méretben és kidolgozással fordul elő – ez lehetett az elsődleges típus, amit azután többször is átvettek. Ez a sárgásbarna mázas töredék a Helyőrségi templom (a középkori Mária Magdolna-templom) előtt leletmentés során került elő,⁴⁴ így közvetlenül az ispán házához sajnos nem köthető, ugyanis a források szerint Szerecsen János budai háza valamivel távolabb feküdt.

Egy további külvárosi házban lakó előkelő személy kályhájára utal az északi külváros egyik lelete. Ez ismét az elterjedtebb, III. csempecsorozat 1. típusához tartozó sárga mázas, liliummustrás töredék.⁴⁵ Leletkörülményei alapján (14. századi szemétközdőben feküdt) egy itteni kályhához tartozott, s nem a palota szeméttanyagának tartható.

Pest város egyik – a plébániatemplom környékén állt – házából származik az ugyancsak az ismert III. csoport kályhájának 3. típusú nagyméretű

struccos-sisakdíszes csempéje sárgászöld mázzal.⁴⁶ Az itteni rangos tulajdonosra több más, 1400 körüli kályhacsempé is bizonyíték.

Végül a budai várban állt, Friss palotának nevezett előkelő lakóépület egykori kályháihoz tartozhattak egy itteni gödör alsó részéből (?) előkerült töredékek, a III. csoport liliumos, valamint sisakdíszes-struccfejes csempéiből.⁴⁷

⁴⁴ Bertalan Vilmosné leletmentése, 1967; HOLL 1990, 32. kép 1.

⁴⁵ VÉGH 1999, 343–344, 23. kép.

⁴⁶ HOLL 1958, 24. kép. Talán e kályhához tartoztak további sárgászöld, barnászöld és zöldesbarna mázas mérműves töredékek is, ugyanezen leletgyűjtésből, köztük egy háromszögletű oromcsempével (Vármúzeum, ltsz.: 62.134–134, ltsz.: 70.851/a, barnászöld cserép). Lehet azonban, hogy ezek már egy kora Zsigmond kori kályhából maradtak. A lelőhely: Pest, Március 15. tér, Piarista-telek, 1934, 1944.

⁴⁷ BENDA 2002, 535–540. Sajnos nem minden leletnek ismert a pontos mélységadata. További leletekről a következő korszaknál is szólunk.

Bizonytalan a keltezése azoknak a kisméretű, barna, olajzöld vagy világoszöld mázas csempéknek, amelyeket Pécs város egyik középkori kútjában találtak. Az ötféle csempe közül kettőn található címer. Az egyik álló pajzsban ékrovatos szegélyben álló, bal felé néző oroszlánt ábrázol, a csempe szélén karéjokkal. A második csak töredék, a pajzsban álló, kiterjesztett szárnyú sas részletével. A feltáró Kárpáti Gábor meghatározása szerint az előbbi Vilmos pécsi püspök (1361–1374) címere, a másik a lengyel sas; ez esetben a csempék csak 1370 után készülhettek.⁴⁸ Mindenképpen helyi műhely termékei, mely műhely a 14. század végének kisméretű kályhacsempéihez igazodott, de ehhez feltűnően mély fiókrészt használt.

E ma még szórványos emlékanyag is jelzi, hogy a 14. század utolsó harmadában az egyik udvari műhely már főúri megrendeléseknek is eleget tehetett, ugyanazokkal a címerekkel díszítve ezeket a kályhákat is, mint az udvar számára készített fűtőberendezéseket. Ezenkívül már városi műhelyek is megkezdtek a díszes kályhák készítését; egyes esetekben hasonló jellegű dekorációval, de már a főúri személyes reprezentációt is képviselve.⁴⁹ A királyi és főúri címerek váltakozása ugyanazon a kályhán véleményünk szerint nem csupán a korszak divatját jelentette, hanem a bárók és a királyi hatalom szoros kapcsolatát is. E tendencia a következő korszak elején is folytatódott.

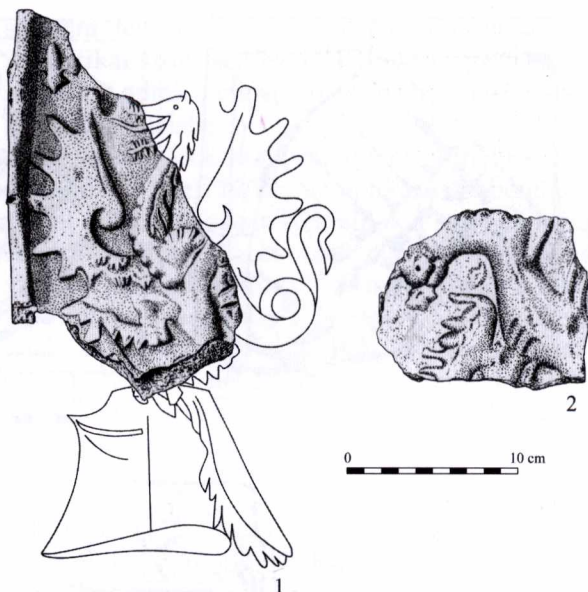
⁴⁸ *Művészet* I. Lajos 1982, 369–371, Kat. 298. (Kárpáti G.); *Pannonia Regia* 1994, 307–308, Kat. V-29. (Rozgonyi P.). A címeres csempék rajza jobb, a többi elmosódott. Pécs, Janus Pannonius Múzeum. A sasos címer és a Lengyel Királyság kapcsolata bizonytalan, magát a tárgyat csak a teljes leletanyag részletes feldolgozása után lehetne pontosabban keltezni. Ez a címer egyébként a városból már két lelőhelyről is előkerült!

⁴⁹ Egy új – még publikálatlan – visegrádi városi lelet, egy 14. századi csempe negatívja is bizonyítja egy itteni városi kályháműhely tevékenységét, ahol főúri kályhák is készültek.

⁵⁰ HOLL 1971, 164.

⁵¹ Várpalota, vár, G. helyiség, 6. árok, 135 cm. G. Sándor Mária ásatása, 1962. Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum, ltsz.: 66.78.6. Az adatokat és a fotót Rainer Pálnak köszönhetem. A vár építését megelőző 14. század végi palotaegyüttesnek nincs írásos adata. A birtokviszonyok szerint az Újlaki családé volt, 1397-ben tulajdonosát nem nevezik meg. GERGELYFFY 1967.

⁵² ENGEL 1977, 191. Az Újlaki család öt vára közül a közeli Bátorkő (Pusztapalota) lehetett dunántúli központ, kényelmes lakóhelyként azonban a várpalotai „Palota” szolgált.

13. ábra. Lackfi István nádor címeres csempéi. 1. Buda, Hess András tér, 1387–1397; 2. Várpalota, 1392 előtt
Fig. 13. Tiles of Palatine István Lackfi with arms.
1. Buda, Hess András tér, 1387–97; 2. Várpalota, before 1392

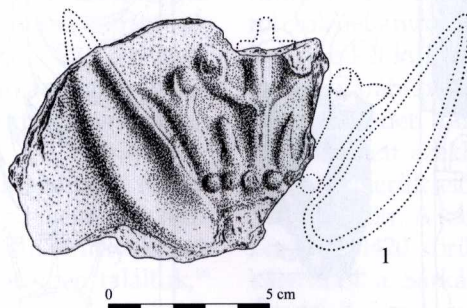
ZSIGMOND KOR

A korszak elejéről két főrangú személy címereinek alkalmazása bizonyítja, hogy városi házukban, illetve váraikban számolhatunk a személyes reprezentáció előzőekben vázolt gyakorlatával. Az egyik Lackfi István nádoré (1387–1392, †1397), akinek Budán, a Fortuna utcában 1395-ben vásárolt házában állhatott az a kályha, amelynek csempetöredéke a környéken másodlagos lelőhelyről került elő.⁵⁰ A sárgászöld mázas, szép plasztikájú csempén címeréből a sisakdísz részlete látható: kerek ernyődeszkára applikált sárkány (13. ábra 1). Egy másik csempén ugyanez a sisakdísz ismerhető fel, de ez a zöld mázas példány másféle kidolgozású, s minden bizonnyal egy dunántúli műhely készíthette. Lelelőhelye a várpalotai vár, illetve az azt megelőző palota, az Újlaki család több nagy épületből álló rezidenciája, melyhez további kályhák is köthetők.⁵¹ Ezen a töredéken a sárkányalak kisebb, de erősebb plasztikájú, nem tudjuk, hogy a pajzshoz vagy a sisakhoz tartozik (13. ábra 2). Valószínűleg régebbi, mint a budai példány. Talán az magyarázza várpalotai előfordulását az Újlaki-palotában, hogy Csáktornyai Lackfi István volt Veszprém megye ispánja Zsigmond királysága első éveiben, 1392-ig.⁵²

A következő címer Eberhard zágrábi püspöké (1397–1406, 1409–1419), ezzel már a budai palota csempéi között is találkoztunk. A csempe zöld

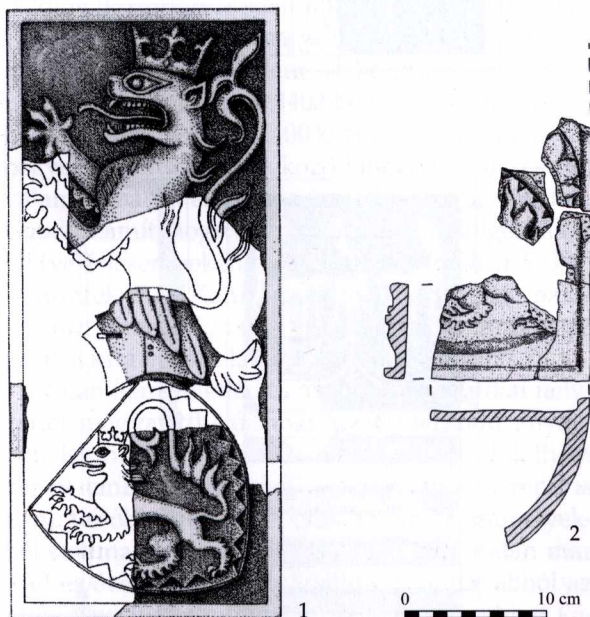
14. ábra. 1. Midász-fejes címertöredék, Pomáz;
címertöredék, Pomáz;
2. Pomázi Cikó István püspök pecsétjének részlete, 1387–1399
Fig. 14. 1. Fragment of arms with a Midas head, Pomáz;
2. Detail of the seal of Bishop István Pomázi Cikó, 1387–99

mázás töredékei a budai Szent Zsigmond-templom alatti ház szemétdöbréből kerültek elő (15. ábra 2). A közelben, a Zsidó utca másik oldalán 1374–1394 között a korábbi zágrábi püspökök házáat említik. Egy másik ilyen címeres példányt a már említett, valószínűleg a Friss palotával azonosítható épület melletti gödörben találtak, 15. századi rétegben, –5,70 m mélyen. Ez világoszöld mázas, ugyancsak angób nélküli csempe volt.⁵³ Ugyanez a címer szerepel továbbá Esztergom érseki palotájának csempéi

között, hasonlóképpen sárgászöld mázzal. Ez utóbbi töredékeken látszik a legjobban a teljes címer: fogazott szélű pajzsban egyenesen álló, koronás oroszlán a sisakdísszel együtt (15. ábra 1).⁵⁴ Eberhardnak már kezdettől fogva, így a délvidéki harcok és királyellenes felkelések idején nagy szerepe volt az uralkodó támogatásában, ez indokolhatja, hogy a címerével ellátott csempe – korábbi keltezéssel szemben – már legkésőbb 1400 körül elkészülhetett.

A 14. század utolsó évtizedei körüli időre keltezhető az a csempecsoport, amelyet sajátos stílusa alapján korábban „pomázi csoportnak” neveztem. A többségében töredékes leletanyagban⁵⁵ találjuk azt a világoszöld mázas töredéket (10 × 7,5 cm), amelyen Midász király fejének részletét véltem felismerni. Erre mutat a hangsúlyosan ábrázolt nagy számárfül és a fantasztikus korona (?) is (14. ábra 1). Mivel a pomázi kúria gazdag leletanyagából való, adott volt a feltételezés, hogy ábrázolása az udvarház egykori tulajdonosaihoz kapcsolódik. Közülük a 14. század végén a legjelentősebb a Pomázi családból származó Cikó István egri püspök volt (1387–1399). Az ő főpapi pecsétjén (1390) kétszer is

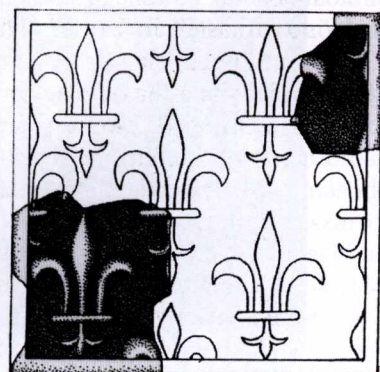
15. ábra. Eberhard püspök címeres csempéje, 1397–1400 körül. 1. Esztergom. BOLDIZSÁR 2003b nyomán; 2. Buda, a Szent Zsigmond-templom melletti házból. KÁRPÁTI 2003 után
Fig. 15. Tile with the arms of Bishop Eberhard, c. 1397–1400. 1. Esztergom, after BOLDIZSÁR 2003b;
2. Buda, from a house next to the Church of St. Sigismund, after KÁRPÁTI 2003

⁵³ KÁRPÁTI 2003. Az 5. épület betöltése, részben a templom alatt: 236, 7. kép; A ház: VÉGH 2003, 23; PATAKI 1950, 277, 298, 109. jegyzet (1374, 1395–96), Pálóczi István, majd Kanizsai János püspökök; BENDA 2002, 538, kép nélkül. A leleteket a szerző segítségével vizsgálhattam.

⁵⁴ BOLDIZSÁR 2003b, 108, III. tábla 6. Horváth István ásatása, egységes Zsigmond kori réteg 14–15. századi kályhacsempékkel. A Zsigmond koriak mind korai típusok. (A továbbiakban ugyaninnen: 16. ábra 3–5, 7.)

⁵⁵ Az anyagot még Sashegyi Sándor gyűjteményében tanulmányoztam, azóta ezek a Magyar Nemzeti Múzeum és a szentendrei Ferenczy Múzeum gyűjteményébe kerültek. HOLL 1983.

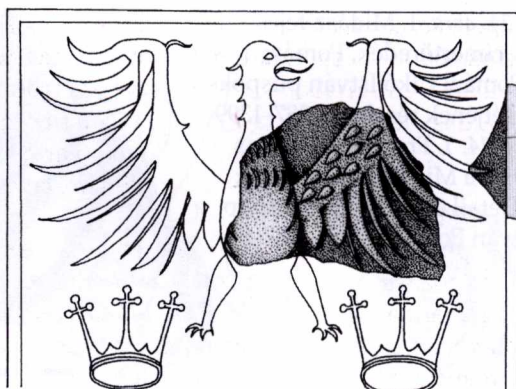

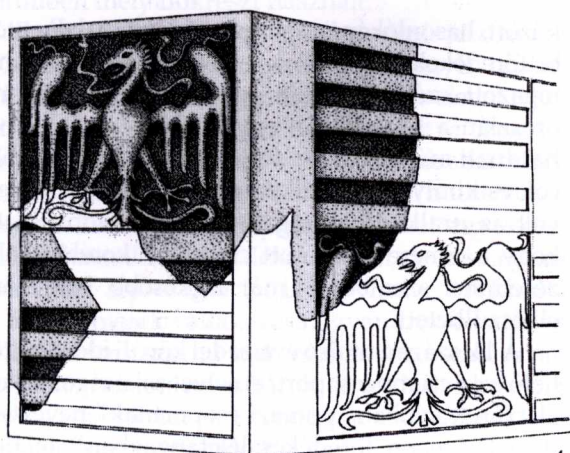
1

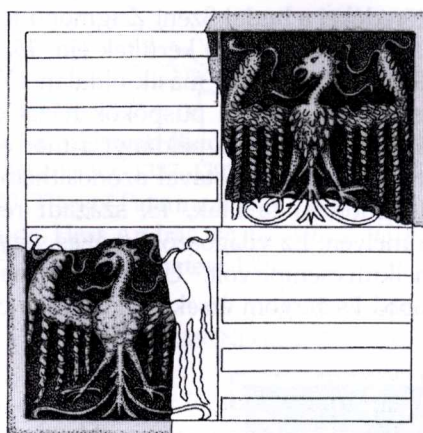
2

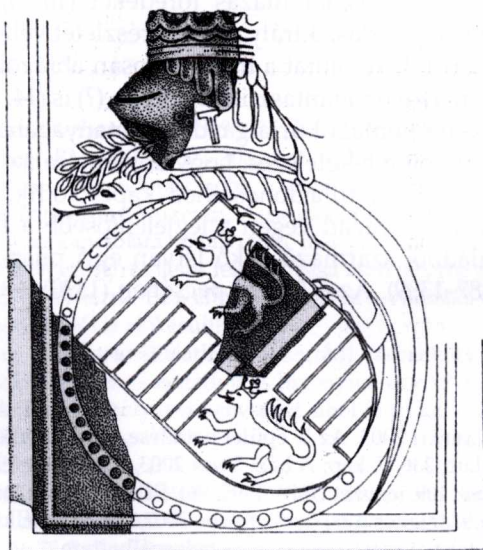
3

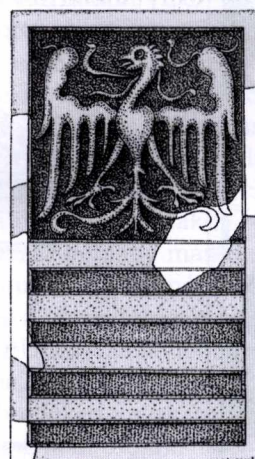
4

5

6

7

0 10 cm

16. ábra. Kályhacsempék az esztergomi palotából. 1–2. 14. század; 3. kora Zsigmond kori zöld mázas csempe; 4–5, 7. négyelt címer és variációi, 1400 körül; 6. sárkányrendes címer, 1432–1437. BOLDIZSÁR 2004b nyomán
Fig. 16. Stove tiles from Esztergom Palace. 1–2. 14th century; 3. Green-glazed tile from the early Sigismund period; 4–5, 7. Quartered arms and variations of them, c. 1400; 6. Arms with the Order of the Dragon, 1432–37, after BOLDIZSÁR 2004b

szerepel „koronás állatfejet ábrázoló” címerpajzs,⁵⁶ de elmosódott rajza miatt nehezen felismerhető formában. Kontúrjából következtetve szerintünk itt is Midász-fejek lehettek (14. ábra 2). Ez a ritkának mondható címerkép nem társtalan a magyar heraldikában: egy II. Ulászló által adott címereslevelen szép rajzát adták.⁵⁷

A „pomázi csoport” kályhacsempéit régebbi feldolgozásunkban a 14. század végére kelteztük a budai palota töredékei alapján, amelyeket az Anjou-kori csempékkel azonos rétegben találtuk,⁵⁸ de a pomázi AVE GRACIA feliratos csempe betűtípusai sem lehetnek ennél későbbiek.

Az itteni kályhacsempék témái a korszak ábrázolásainak felelnek meg: világi-lovagi motívumok keverednek az egyházi szimbolikával (szarvas, unikornis, Sámson, Angyali üdvözlés, illetve szíren és keveréklények). Főleg a latin imádság felirata utalhat egyházi ember témaválasztására. A csempetöredék mérete alapján elképzelhető, hogy egy teljes csempét kitöltő címerpajzshoz tartozott, bár töredékessége miatt ez nem bizonyítható. Valószínű, hogy a család első díszes kályháját a püspök rendelte.⁵⁹

Visszatérve Esztergom palotájának korai Zsigmond kori kályhacsempéihez, a sokféle címeres példány között itt is szerepel a visegrádi anyagból ismert kitárt szárnyú sas alul koronákkal, fűzöld mázzal (16. ábra 3). Jelentése kérdéses, talán arra utal, hogy Zsigmond 1402-ben római birodalmi helytartó lett. A korai, 1400 körüli évekre tehetőek a négyelt címerek is. Ezek között mázatlan (16. ábra 4), valamint barna és zöld mázas darabok is vannak. Újnak számít, hogy eltérő plasztikai kidolgozással, illetve félcsempéként is készültek (16. ábra 5, 7).⁶⁰ Mindezek még Kanizsai János érsek (†1418) palotájához köthetőek, talán még 1401 előtt, amikor az érsek a király ellen lázadó főurak közé állt.⁶¹

Talán nem véletlen és az említett politikai helyzettel magyarázható, hogy az esztergomi anyagban leginkább a korai kályhák anyaga található (az itt említetteken kívül számos más csempe is van). Későbbi – de ismét csak az udvari műhelyekből származó – kályhák csak 1408 után, talán már a 10-es évektől kerültek felállításra, tehát abból az időből, amikor Kanizsai érsek már kegyelmet kapott. A korszak legutolsó kályhája az udvari műhelyek V. csoportjához sorolható és 1432–1437 között készült (16. ábra 6) halványzöld mázas címerrel.⁶² Ezt már Pálóczi György érsek (1423–1438) idejében állították fel; egy budai kályhacsempén az érsek címerét is azonosítottuk. A kályha pontosabb keltezése 1432–1437-re egy másik címer alapján lehetséges, amint azt fentebb már jeleztem.

Az olasz kereskedőből magyar földesúrrá és hadvezérré lett Ozorai Pipó várkastélyának első kályháiról csak néhány csempe ad képet. A közöltek szerint⁶³ legalább két különböző kályha állhatott Ozorán: az első a várábrázolásos csempe (II. csoport) képviseli. Az eredeti kályhán több különféle Zsigmond-címer lehetett, ezekből a sárkányrendes négyelt címer (1. típus) került elő az eddig még közöletlen töredékek között. A kályha a budaiaknál néhány évvel később – 1420 körül – kerülhetett ide. Egy későbbi kályhából a Sárkányrend jelvényével övezett sas töredékét ismerem (IV. csoport 4. típus), a közölt anyagban pedig Cillei Hermann címere található meg (17. ábra 1) a 20-as évek végéről. E kályhához tartozhatott a négyelt Zsigmond-címer egyik variációja.⁶⁴ Ezek szerint e várba is folyamatosan szállítottak az udvari műhelyek, az ismert széleskörű választék mellett további új típusokat is használtva.

Várpalota már említett várkastélyának viszonylag gazdag leletei között a Zsigmond kor több címeres csempéje is szerepel. Az udvari műhelyek I. csoportjából a négyelt Zsigmond-címer és a lépő cseh oroszlán ismert; a töredékek legalább négy példányból származnak, különböző – barna, vöröses-barna, zöld – mázszínekkel. Idegen főúri címerként újabban a Cillei-címert sikerült azonosítani olíva-zöld mázzal.⁶⁵ Sárkányrendes típusa miatt a kályha

⁵⁶ BODOR – FÜGEDI – TAKÁCS 1984, Kat. 64; KANDRA 1893, 132–135. „...családi címer [...] értelmezhetetlen”. 1400-ban már nem élt. Körirata: S. STEPHANI CIKO.

⁵⁷ Óbudai Ferenc címereslevele, 1499, lásd: GHYCY 1929, 107; *Pannonia Regia* 1994, 470–471, Kat. IX-51. (Mikó Á.).

⁵⁸ HOLL 1990, 68–73. A pomázi udvarház teljes kiépítését és a templom bővítését 1350 körülre keltezi Virágos Gábor. *VIRÁGOS* 2004, 669–670.

⁵⁹ Miért szerepel címerképként a frig király? Apolló büntette szárfülekkel, mivel egy fuvalversenyen ellene szavazott. Már Áldásy Antal figyelmeztetett a címerszimbolika nehézségére: „A legtöbb esetben [...] a magyarázat nem egyéb pusztá találgatásnál.”

⁶⁰ BOLDIZSÁR 2002, 165, 1. kép; BOLDIZSÁR 2003b, 108, I. tábla 2–4.

⁶¹ A lázadás részletes elemzése és okai: MÁLYUSZ 1984. Az idegen főurak ellen megnyilvánuló ellenszenv, eltávolításuk követelése egyben Eberhard püspök hatalmának végét jelentette. De Zsigmond ellenszegült. MÁLYUSZ 1984, 48–54.

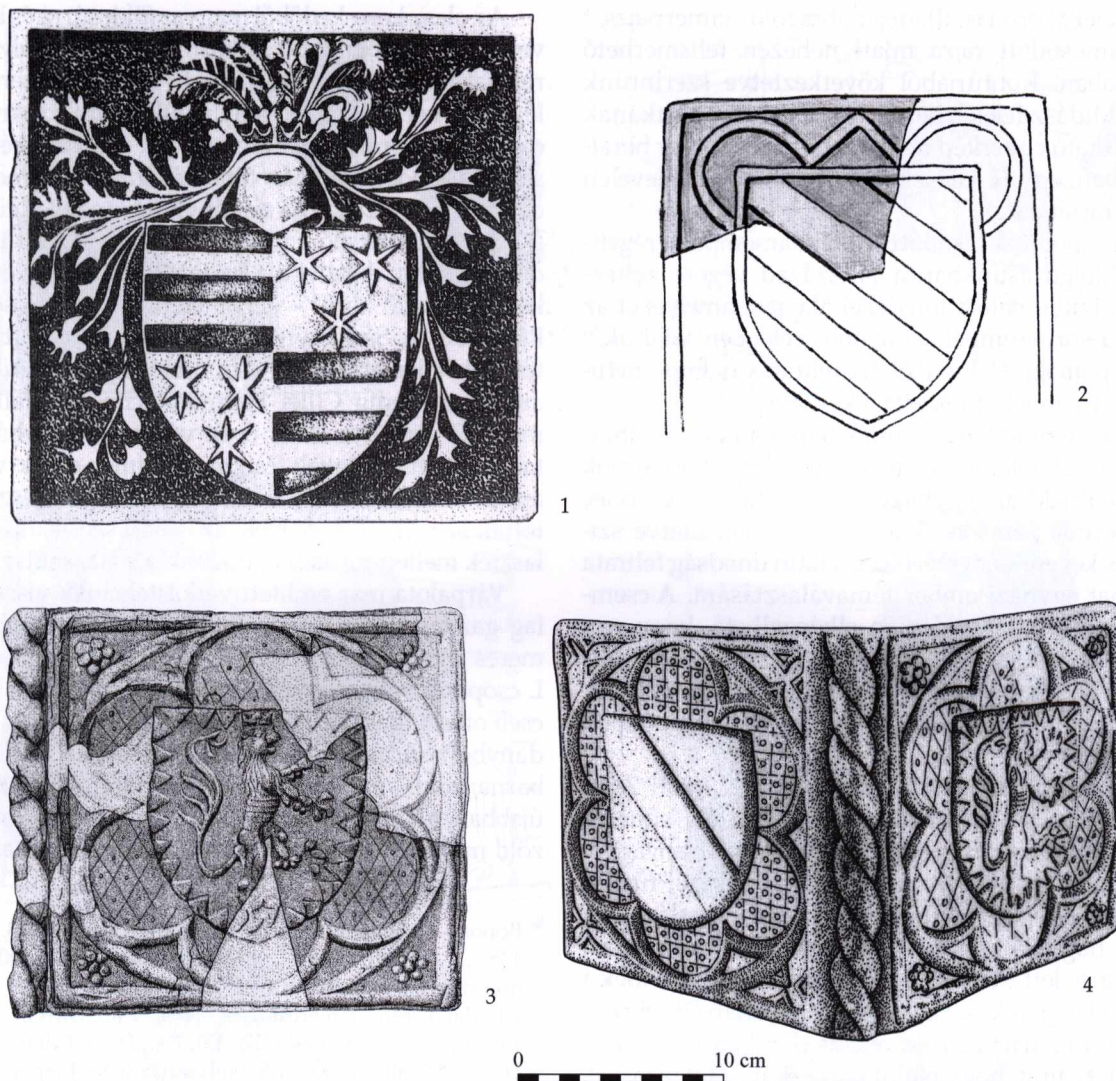
⁶² BOLDIZSÁR 2004b, 147, II. tábla 4.

⁶³ FELD – GERELYES 1985, 163, 179–180, 12. kép. Feld István és Vizi Márta segítségével a közöletlen anyagot is átnézhettem.

⁶⁴ *Pannonia Regia* 1994, 310, Kat. V-31. (Tamási J.).

⁶⁵ HOLL 1984b, 213–217, 3. ábra, 6. ábra, 10. ábra. A Cillei-csempe: HOLL 2002a, a 27. típus töredéke. A kályhán néhány új csempetípus is helyet kapott, ilyenek Vértesszentkereszt kolostorában is előfordulnak.

17. ábra. Kályhacsempék, 15. század első harmada. 1. Ozora; 2. Gesztes, vár; 3–4. Szászvár. G. SÁNDOR 1964 nyomán

Fig. 17. Stove tiles, first third of the 15th century. 1. Ozora; 2. Gesztes, castle; 3–4. Szászvár, after G. SÁNDOR 1964

1408 után került ide. E szerint még az Újlaki László és Imre macsói bánok (†1418) idején használt palotához, a család dunántúli rezidenciájához tartozott.

Gesztes királyi várának korai szakaszából a még feldolgozatlan leletek között⁶⁶ két csempetöredéket találunk, amelyek tárgykörünkbe sorolhatóak. Az első az ásató által közölt kisméretű sisak-

töredékes darab, a rózsaszínű cserepet sárgásbarna máz fedi. Formája alapján nagy valószínűséggel a többször említett Eberhard püspök nagyméretű címeres csempéjéhez tartozik – a csöbör sisak rajza legalábbis ennek felel meg. A másik egy négyzetes csempe töredéke,⁶⁷ felső sarkában karéjos keretelésben címerpajzs részlete látszik harántpólyákkal (17. ábra 2). Valószínű kiegészítése Ozorai Pipo ispán címere lehet (három jobbharántpólya). A lapos plastikájú, világos színű cserep halvány sárgásbarna mázzal fedett, technológiája jól illik a Zsigmond korba. E szerint 1404–1426 közé tehető, ezen belül elképzelhető egy 1410 előtti kályhaállítás is, amikor Gesztes még Zsigmond húga, Margit hercegnő birtoka volt.

⁶⁶ G. SÁNDOR 1964. A sisaktöredék: 170, 81. ábra, még Nagy Lajos címerének töredékeként. Az építéstörténet kérdései: FELD 2005.

⁶⁷ Tata, a múzeum kiállításán, 1992. A pontosabb keltezés a teljes csempemanyag feldolgozása teszi csak lehetővé. Addig kérdéses, hogy egy vagy két különböző kályha anyagáról van-e szó.

A pécsi püspökök vidéki rezidenciája volt a székvárosukhoz közeli Szászvár.⁶⁸ Az itt előkerült kályhacsempék között találjuk azokat a darabokat, amelyeken az Albeniek jobbra dülő harántpólyás címerpajzsa látható (17. ábra 4). Albeni János 1410–1421 között volt pécsi püspök (előzőleg 1407-től a veszprémi, utóbb 1421-től a zágrábi püspöki széket birtokolta). 1421-ben testvére, Albeni Henrik váltotta fel ebben a méltóságban (1421–1444). Az egész család felemelkedését és vagyonát nagybátyjuk, a többször említett Eberhard püspök és főkancellár támogatásának köszönhetette, valamint a király segítségével, ugyanis adományként vagy zálogul számos vár birtokába jutott.⁶⁹ A rokon kapcsolat fejezi ki, hogy a csempéken Eberhard oroszlános címere is helyet kapott (17. ábra 3), amit csak ebben az esetben társítottak az Albeni család címerével. Mindkét címert körbe foglalt hatkaréjos keret övezi. Bár a karéjos keretezés a 14–15. században gyakori megoldás, így előfordul kőfaragványoknál is, itt arra gondolunk, hogy a címeres főúri pecsétek négy-, hat- vagy nyolckaréjos keretmegoldása befolyásolta a minta faragóját.

A várakból eddig közölt csempeanyagokból több esetben ismerünk olyan darabokat, melyek az udvari műhelyek elterjedt típusainak gyengébb kivitelű másolatai, ráadásul mázatlan kivitelben. Csekély számuk alapján elképzelhető, hogy ezek már egyszerűbb kivitelű – talán zömmel mázatlan kályhaszemekből rakott – kályhák, mintegy kiegészítésként szerepeltek. Szigliget várából az udvari IV. csoport sasos-sárkányrendes címerének vörös cserépből készült töredéke került elő, Sümeg várában pedig az V. csoport sarokcsempéjéből a kettős kereszt magyar címet tartó zászlós vitézből ismert egy töredék.⁷⁰

Solymár várában is a kor udvari kályhacsempéinek hatására készült például az I. csoport sárkányrendes királyi címerének változata, ez azonban mázzal bevont példány volt. Rangosabb kályhákra utalnak ugyanakkor a korábban itt talált áttört mérműves csempék darabjai.⁷¹ Buda közelsége és a királyi tulajdonban álló vár jellege játszhatott szerepet ez esetben, bár Solymárt nem tarthatjuk királyi rezidenciának; ez utóbbi körülmény magyarázhatja a csempék szerényebb kivitelét is.

A vidéki nemesi kúriákat tekintve is számolhatunk néha elsőrangú kivitelű kályhákkal, amelyek mázas csempéit az udvar számára dolgozó műhelyek szállították, mégpedig azokkal azonos díszítésekkel, sőt az ismert királyi címerekkel. Ilyeneket találunk a már említett Pomáz esetében. A Cikó család itteni rezidenciáját a Zsigmond korban is folyamatosan újabb kályhákkal látták el. Köztük

azonosítható a II. csoport négyelt sárkányrendes címere, a IV. csoport ugró cseh oroszlánja, valamint az V. csoportból a Zsigmond-címer és egy ismeretlen lovag sárkányrendes címerének töredéke is (18. ábra 1–7, 9). Valamennyi zöld mázas, az ismert típusok mázárnyalataival. E kályhák már Cikó Ferenc fiai, János és István idejében álltak.⁷²

Az elpusztult Baracs faluban (Kunbaracs, Bács-Kiskun m.) a templom közelében több kőház maradványát is feltárták, közülük a legnagyobb, 32 m hosszú és pincével is rendelkező épület lehetett a nemesi udvarház. Mázas kályhacsempéinek egy részét a nyéki műhely szállította az 1420-as évek körül.⁷³ Felismerhető a leletek között a nagy Zsigmond-címeres csempe töredéke zöld mázzal (19. ábra 1). Mérete, építésmódja és elhelyezése alapján jelentős, több periódusban bővített nemesi kúria állt az 1440-ben Barocz néven említett faluban.

Pest városának ismeretlen tulajdonosú házából az előzőekben tárgyalt késő Anjou-kori csempén kívül a Zsigmond kor I. csoportjának már többször közölt mázatlan csempéi is ismertek.⁷⁴

A városi házakban álló kályhák címeres díszsége Buda esetében két külvárosból is ismerünk jellemző leleteket. A már korábban említett Szentpétermártír külvárosi házban az Anjou-kort mintegy „folytatja” egy, a 15. század első harmadában készített kályha. Csempéjén lekerekített talpú pajzsban

⁶⁸ GERŐ 1999, 143, Abb. 181. Az ásatók elsősorban Albeni Henrik püspöksége idejére keltezik az itteni építkezési szakaszt. A kályhacsempéken a „püspöki és királyi címerek, valamint geometrikus ornamensek” a pécsi püspöki rezidencia felszerelésére is utalnak. GERŐ 1999, 141.

⁶⁹ Az Albeniekről: ENGEL 1977, 52, váraik: 210; MÁLYUSZ 1984, 47, 58–59, 233.

⁷⁰ KOZÁK 1967–1968, 12. kép; KOZÁK 1972, 271–275, 10. kép.

⁷¹ FELD 1985, 11. kép.

⁷² A leletanyagot az Magyar Nemzeti Múzeum és a szentendrei Ferenczy Múzeum őrzi. Magam még Sashegyi Sándor gyűjteményében 1954-ben vizsgáltam és fényképeztettem. Az említetteken kívül számos további restaurátlan 15. századi csempe van, eddig ismeretlen műhelyből. 1394–1419 között Magister Cyko leszármazottjai több alkalommal szerepelnek birtokügyeik kapcsán. Stephanus Cyko levelében (1415–18) „domum nostram Pomaz” megjelölést használ. KUMOROVITZ 1987, 728. sz.

⁷³ A 6. és 12. típus töredékét már közöltem: HOLL 1958, 46. kép. Más töredékek még nem azonosított típusokból is ismertek. A leleteket Kecskemét múzeumában Szabó Kálmán segítségével azonosíthattam 1954-ben a megmaradt leletek között. Nagyobb részük a világháborúban elpusztult. A faluról és leleteiről: SZABÓ 1938, 99–100, 450. kép; PAPP 1931. Sajnos a kőházak beosztását, alaprajzát nem közli, talán csak részben tárták fel.

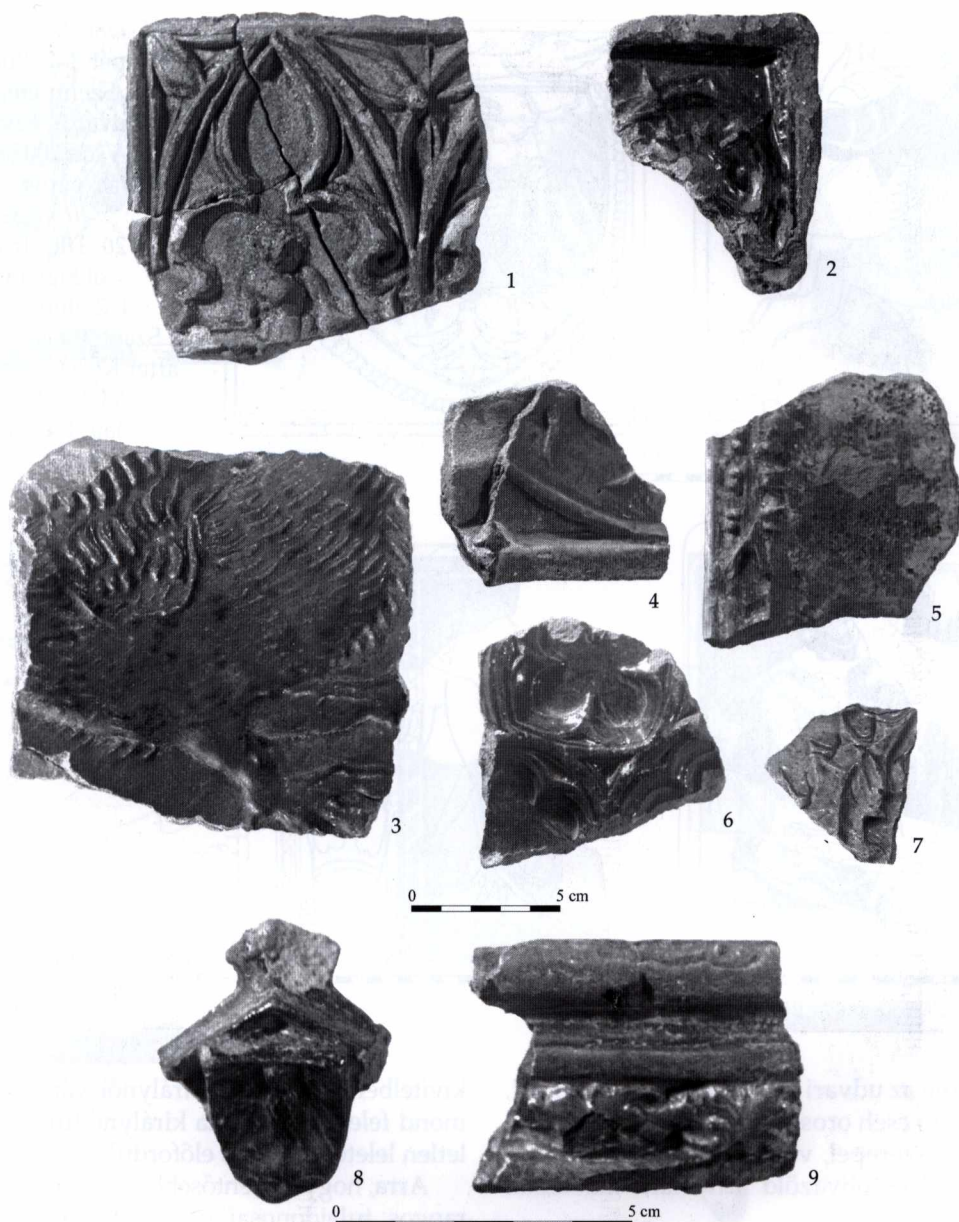
⁷⁴ HOLL 2002a, 2–3. kép.

18. ábra. 1–7, 9. 1415–1437 között; 8. 15. század közepe, Pomáz
 Fig. 18. 1–7, 9. Between 1415 and 1437; 8. Mid-15th century, Pomáz

19. ábra. Kályhacsempék Baracs kúriájából. 1–2. II. csoport, 1415–1425 körül; 3–5, 7. 15. század; 6, 8–9. 15. század közepe

Fig. 19. Stove tiles from the manor house at Baracs. 1–2. Group II, c. 1415–25; 3–5, 7. 15th century; 6, 8–9. Mid-15th century

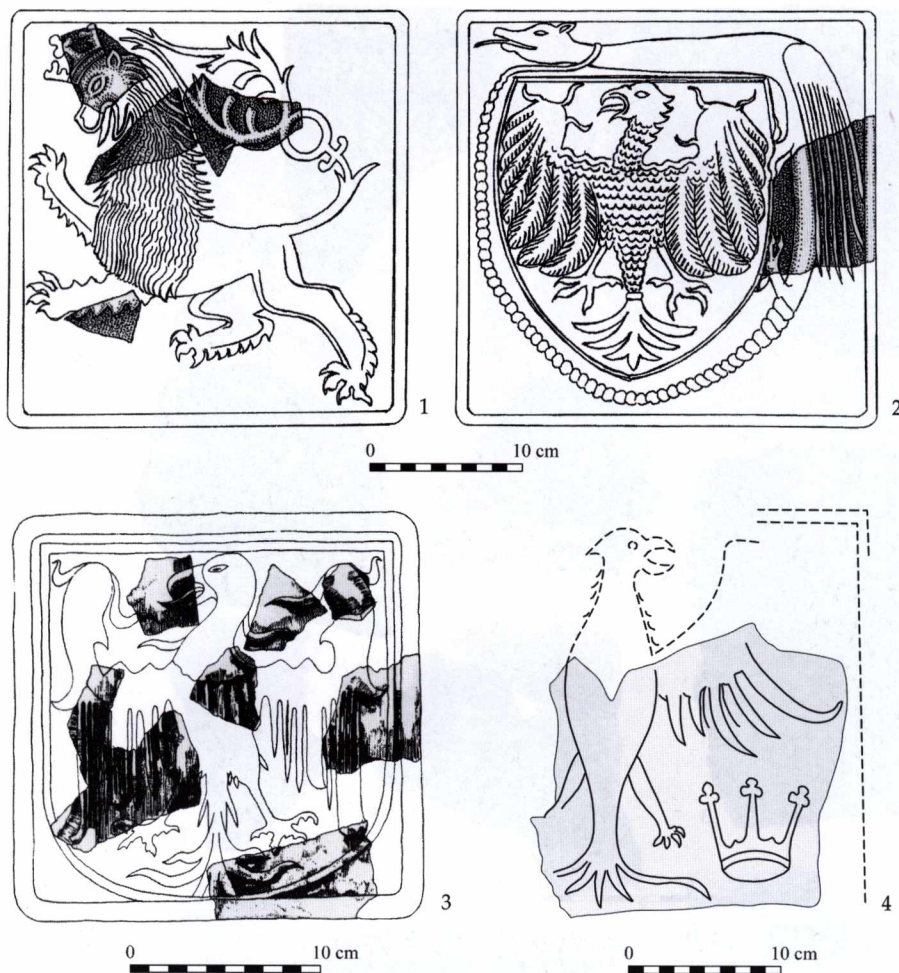
sas látható, a Zsigmond korra jellemző stílusban, de típusában új megoldással (20. ábra 3). E kályhához további – többféle zöldes árnyalatú mázzal bevont – töredékek is tartozhattak; egyesek azonban valamivel későbbi típusok.⁷⁵ Itt felmerülhet az a lehetőség, hogy talán nem is három egymás után készített kályha anyaga került elő, hanem meglévő raktári anyagából állított össze egy kályhát a mester, vagy ami még valószínűbb: későbbi javítás során kerültek felhasználásra újabb típusok!

Budafelhévíz területén ugyancsak a Zsigmond kor jellemző csempetípusait találták egy szemétdörben.⁷⁶ Sajnos a leletanyaghoz kapcsolható ház a leletmentésre kijelölt területen nem került elő, de a leletek – köztük üvegtárgyak – összességükben rangosabb tulajdonosra utalnak. A kályha-

⁷⁵ VÉGH 2002, 8. kép.

⁷⁶ Kocsis 1999, 356–357, 4–5. kép. Az 1–2–3–4. és 6. típus töredékei, valamint áttört mérművekkel ellátott csempék.

20. ábra. A Zsigmond kor csempéi. 1–2. Budafelhévíz; 3. Szentpétermártír, külváros. Kocsis 1999 és VÉGH 2002 nyomán; 4. Vác, város, 14. század vége

Fig. 20. Tiles from the age of Sigismund. 1–2. Budafelhévíz; 3. Szentpétermártír, suburb, after Kocsis 1999 and VÉGH 2002; 4. Vác, town, late 14th century

csempék zöme az udvari IV. csoport típusaiból áll, köztük az ugró cseh oroszlán és a Sárkányrenddel övezett sas is szerepel, valamint a 6. típus Cillei-címere, fűzöld és olívazöld árnyalatú mázzal (20. ábra 1–2).

Óbuda káptalani városrészéből az udvari műhelyek V. csoportjának nagy, Zsigmond-címeres csempéjét egy szürkésfehér, mázatlan töredék képviseli.⁷⁷ Ez itt a kanonoki házak gazdagabb felszerelésére utal. Ugyanez a csempetípus zöld mázas

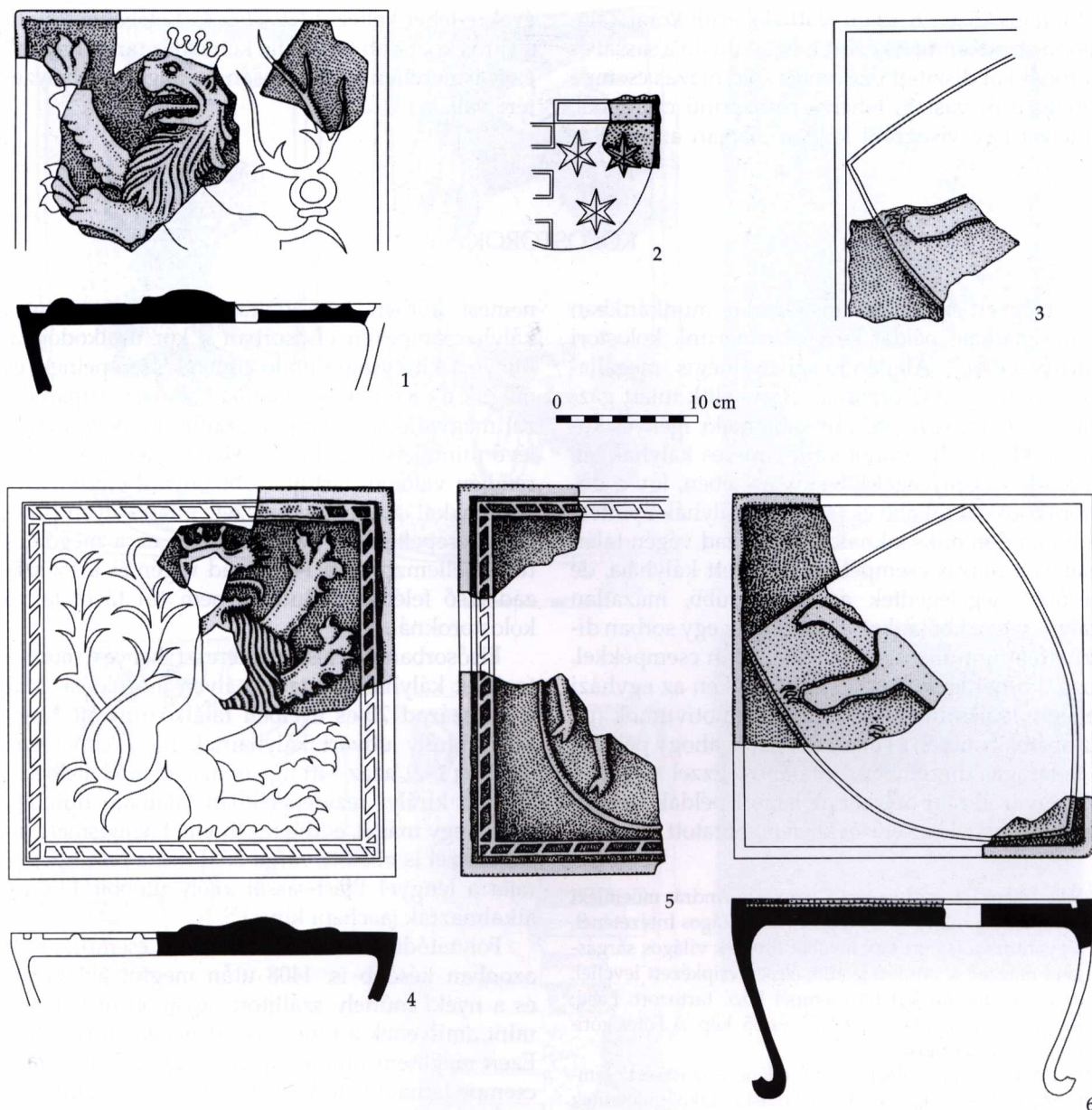
kivitelben az óbudai királynői vár – ekkor Zsigmond felesége, Borbála királyné tulajdona – között is előfordul.

Arra, hogy a jelentősebb városok és külvárosaik rangos tulajdonosai esetében nem volt ritkaság ekkor a gazdagon díszített kályha, Székesfehérvár nyújt példát. Az itteni ásatások során nagyon gazdag és sokrétű leletanyag került elő ebből a korszakból is.⁷⁸ Közülük csak a címeres csempéket számba véve is több különböző helyen állott házról bizonyítható a reprezentáció ezen formája. Így értékelünk a Szent Anna-kápolna közeléből egy sárga mázas, cseh oroszlános darabot, egy korábban ismeretlen, új típust (21. ábra 1); a Jókai utca 20.-ból egy sötétzöld mázas, Cillei-címertöredéket (21. ábra 2); valamint egy zöldessárga mázas állatalakos címer darabját (21. ábra 3). A középkori Nova Civitas külvárosban (Selyem utca 1–13.) előkerült két mázatlan kályhacsempé olyan ferdén vagdalt kereteléssel készült, mint az említett várpalotai csempék – az utóbbiak azonban mázasak. Erre talán az I. csoport

⁷⁷ BERTALANNÉ 1992, 185, 39. kép; HOLL 1990, 26. kép. 1432–1437 körül.

⁷⁸ Siklósi Gyula ásatásai. BOLDIZSÁR 1993, 85–88. Az udvari műhelyekből származó csempék a 63–69. tételnél. Az állatalakos-címeres csempék vastag vörös cserépből, angób nélkül, mázazva készültek. Sajnos a megkezdett neutronaktivációs vizsgálatuk nem fejeződött be (1996), de az már kiderült, hogy a legtöbb újfélé Zsigmond kori csempé anyaga jól elkülönül a budai és nyéki próbáktól, viszont hasonlít a fehérvári pelikán másolat cserepéhez.

21. ábra. A Zsigmond kor csempéi, Székesfehérvár. BOLDIZSÁR 1993 nyomán
 Fig. 21. Tiles from the age of Sigismund, Székesfehérvár, after BOLDIZSÁR 1993

anyagának későbbi kibővítése során került sor (21. ábra 4–5). Ugyaninnen az 1. típus (I. csoport) négyelt címeres mázas töredéke is előkerült, valószínűsítve, hogy egy, a 15. század első évtizedeiben készült kályha állt itt. Egy további zöld mázas csempetöredék állatalakkal (medve?) arra vall, hogy számolhatunk ismeretlen nemesi címerekkel ellátott kályhákcal is (21. ábra 6). Mindezek esetében még nem tudjuk, hogy vajon a városi fazekasok készítették-e ezeket a megrendelő igénye szerint, kiegészítve így egy Budáról szállított kályhát?

Városi, helyi mesterre vall a darabok lapos plasztikája és a részletek kidolgozatlan mintázása az állatalakok esetében. Az is lehetséges, hogy az egész kályha helyben készült. A fehérvári anyag azt jelzi, hogy a saját címerrel ellátott kályha jóval gyakoribb megoldás lehetett, mint ahogyan azt a ma ismert és bizonyítható esetek alapján gondolhatnánk.

Felsorolásunk utolsó példája azt mutatja, hogy még egy püspöki város házában álló kályhát is készíthetett az udvari műhely, különösen akkor, ha a földrajzi távolság nem volt jelentős. Vác városában,

a Március 15. tér 6. szám alatt előkerült korai Zsigmond kori csempék között megtalálható a sassal és koronákkal díszített négyzetes zöld mázas csempe töredéke is, vastag, fehérés rózsaszínű cserépből, amelyet egy visegrádi kályha alapján az 1380-as

évekre lehet keltezni (20. ábra 4). Lelőhelye szerint a város központi terén álló kőházhoz tartozhatott;⁷⁹ ez is ismeretlen tulajdonosának rangosabb helyzetére vall.

KOLOSTOROK

Az elvégzett számos ásatás ellenére munkánkban felhasználható példát keveset ismerünk kolostori környezetből.⁸⁰ Általánosságban mégis megállapítható, hogy elsősorban az életvitelük miatt gazdagabb, fényűzésre mindinkább hajló, igényes kolostorokban kell számolnunk címeres kályhakkal. A rendi szegénységet követők esetében, így a domonkosoknál inkább egyszerűbb kályhák épültek. A budai domonkosoknak a 14. század végén talán már volt mázas csempékből készített kályhája, de később megelégedtek az egyszerűbb, mázatlan kályhaszemekből rakottal, amit csak egy sorban díszítettek figurális díszű, de mázatlan csempékkel. Joggal hihetnénk, hogy ilyen helyeken az egyházi jellegre, valamint az apátra utaló motívumok (pl. az apátok címerei) gyakoriak voltak, ahogy például a kőfaragás díszeinél ez általános. Ezzel szemben a magyarországi helyzet az ismert példák alapján nagyon hasonló az előzőekben bemutatott feudális-

nemesi körben tapasztaltakhoz, amennyiben a kályhacsempéken elsősorban a kor uralkodójára, illetve a királyságra utaló címerek szerepelnek, és maguk a csempék is olyanok. Vajon ez csupán azal magyarázható, hogy a szállító műhely a meglévő mintakészletét használta fel? Vagy a kolostor rendjén valónak tartotta – bizonyára királyi adományokkal támogatott helyzete miatt – ilyen címerek szerepeltetését? Mindenesetre ez a megoldás tűnik jellemzőnek a 14. század végén és a 15. század első felében a Budától nem túl távol fekvő kolostoroknál.

Elsősorban Vértesszentkereszt bencés monostorának kályhái⁸¹ mutatnak ilyen megoldást. Már a 14. század 70-es éveiben találkozunk itt Nagy Lajos király udvari kályháinak nagy címereivel (22. ábra 1–2), azaz – itt ugyan mázatlan kivitelben – az első királyi rezidenciákban található típussal, illetve egy másik, eddig máshonnan nem ismert, sisakdíszel is ellátott, sárga-zöld mázas csempével, rajta a lengyel Piast-sassal, mely utóbbit 1367-től alkalmazták (aacheni kincs).⁸²

Folytatódott a címerábrázolásos csempék sora azonban később is: 1408 után megint az udvari és a nyéki műhely szállított ugyanolyan kályhát, mint amilyenek a királyi rezidenciákban is álltak. Ezen majdnem minden, a központokból is ismert csempe látható volt, köztük most sem maradtak el a címerdíszesek: a Zsigmond kori I. csoportból az oroszlános, a négyelt címeres, valamint a Sárkányrenddel övezett Zsigmond-címer; a II. csoportból a nagyméretű címeres csempe (22. ábra 4–5). A későbbi évtizedek során újabb kályhákat is állítottak, ami több, díszes kályhával fűtött helyiségre utal. Már a század negyedik évtizedében készült az a kályha, amelyen az V. csoport 1. típusának (Cillei-címer) átdolgozott változata szerepelt, továbbá egy eddig máshonnan nem ismert Garai-címeres csempe; mindkettő világoszöld mázzal készült.⁸³ Tekintve, hogy az utóbbi címer a budai-visegrádi udvari kályhák esetében eddig nem mutatható ki, arra gondolunk, hogy a kolostor kérésére egészítették ki a kályha motívumait, utalva talán Garai Miklós nádor (†1433) pártfogására.⁸⁴ Új típust jelent

⁷⁹ Vác, Tragor Ignác Múzeum. Gergelyffy András műemléki kutatása során került elő a Siketek Országos Intézeténél. Ugyaninnen ismert egy további töredék világos sárgászöld mázzal, a sarok felé álló, élesen csipkézett levéllel; ez is ugyanezen kályha csempéi közé tartozott. Lásd: KOCIS – SABJÁN 1998, 23, 82–83. és 85. kép. A Főtér gótikus házairól: MIKLÓS 1991, 46.

⁸⁰ A jelentős számú kolostorásatás ellenére az ismert csempanyag kevés. Egyik oka a kolostor lakóépületeinek feltáratlansága, de közrejátszik az is, hogy már a korai időktől kezdve sok esetben a légfűtést, mint a legfejlettebb megoldást használták. Ezt lehetett igazolni Óbudán a klarisszák, Budán és a Margitszigeten a domonkos kolostorok esetében. A témánk szempontjából kevés bizonyító anyag miatt itt nem korszakok szerint tárgyaljuk a leleteket.

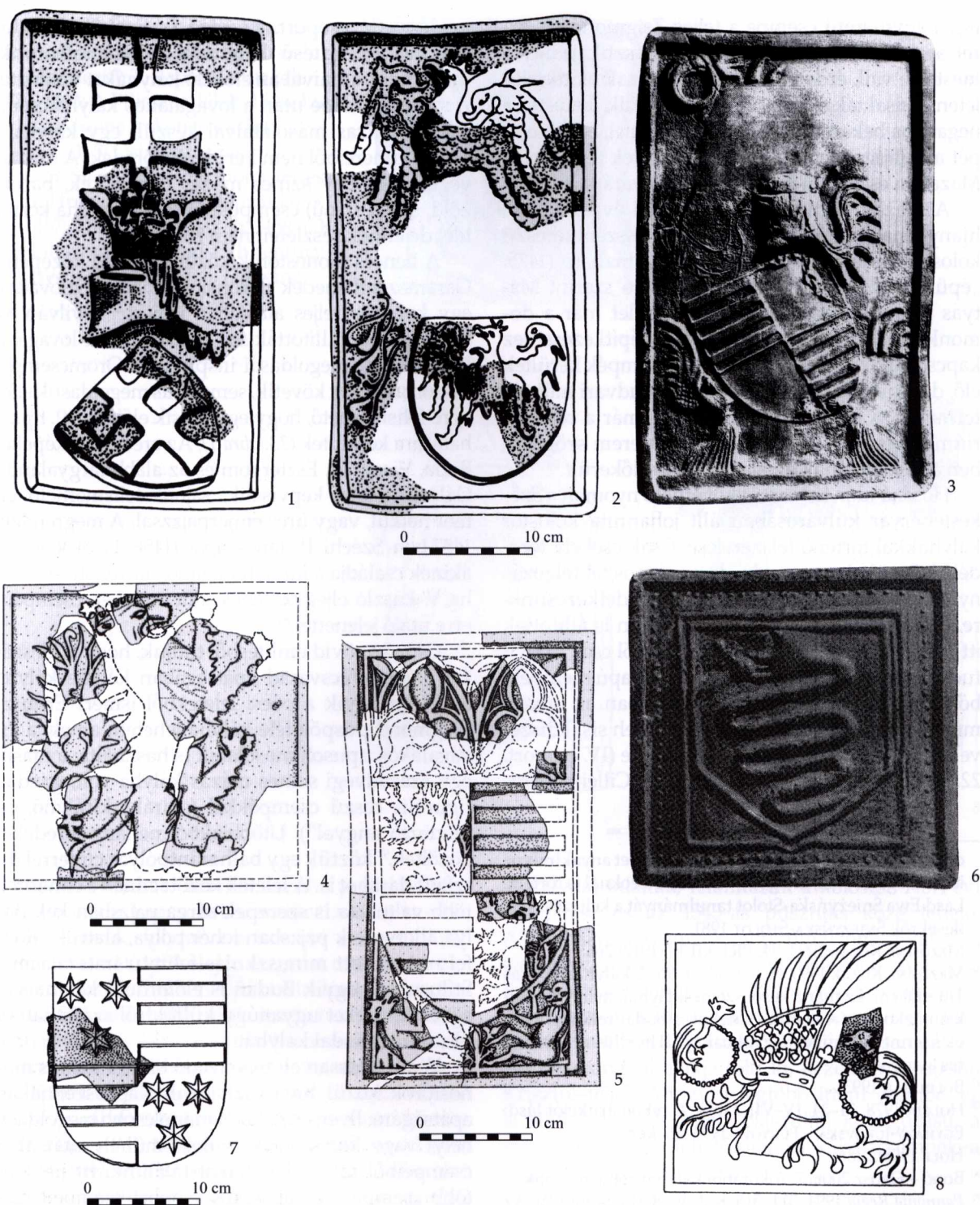
⁸¹ MEZŐSINÉ KOZÁK 1981; MEZŐSINÉ KOZÁK 1984.

⁸² HOLL 1990, 61. Itt már a Nagy Lajos kori csempe párjaként értelmeztem, ellentétben az ásatóval. Aachenben a kis ékszereken kétszer is előfordul a sasos sisakdísz: ott is jobbra néző, koronás fejű, kitárt szárnyakkal és félreforduló testtel.

⁸³ MEZŐSINÉ KOZÁK 1981, 189, 5. kép 1–2. Az ásató is másolatoknak tartja (az eredetieknek 10%-kal kisebbek).

⁸⁴ 1419-ben egy nádori gyűlésen Garai Miklós az apátság javára ítélt. PRT XII/B. (1912) 266. Ugyanitt a Nagy Lajostól kapott tatai vámadományról is szó esik. A lengyel

22. ábra. Kolostorok kályhacsempéi. 1–2. 14. század; 3–6. 15. század első fele, Vértesszentkereszt. MEZŐSINÉ KOZÁK 1981 és 1984 nyomán; 7–8. 15. század első harmada, Székesfehérvár, johannita rendház. BOLDIZSÁR 1993 nyomán

Fig. 22. Stove tiles from monasteries. 1–2. 14th century; 3–6. First half of the 15th century, Vértesszentkereszt, after MEZŐSINÉ KOZÁK 1981 and 1984; 7–8. First third of the 15th century, Székesfehérvár, House of the Knights of St. John, after BOLDIZSÁR 1993

egy nagyméretű csempe a teljes Zsigmond-címerrel, amit alul két angyal tart. Szép plasztikája ügyes mesterre vall, érdekessége, hogy a sisak előtti felületen a sisaktakaró plasztikája hiányzik, helyette a negatívba bekarcolt rajza készült csak el, és a csempét a befejezetlen negatívról készítették (22. ábra 3). Máztatlan és zöld mázas változata egyaránt ismert.

A század közepéről és a további évtizedekből hiányoznak a kályhák – ez a vértesszentkereszti kolostor ismert leromlásával magyarázható (1475: „épületei megromlottak”).⁸⁵ Az ásató szerint Mátyás király idejéből, amikor az épület már a domonkosok kolostora, a 80-as évek új építkezéseihez kapcsolódó kályhákból máztatlan csempék kerültek elő, de címerek nélkül; ezek nem az udvari műhely termékei. A legutolsó periódusban már a refektóriumban is volt kályha. A káptalanterem szögletében álló kályhának az alapozása is előkerült.⁸⁶

Hosszú időn keresztül követhető nyomon a Székesfehérvár külvárosában állt johannita kolostor kályhákkal történő felszerelése. Csak csekély töredékek kerültek ugyan elő, de az alapos feldolgozás nyomán mégis jó adatok állnak rendelkezésünkre.⁸⁷ Már a 14. század második felében is állítottak itt mázas csempékből kályhát, de erről csak annyit tudunk, hogy áttört mérműves és síklapú csempékből állt. A 15. század első harmadában az udvari műhelyekből került ide Zsigmond cseh sisakdíszével egy fűzőld mázas csempe töredéke (IV. csoport, 22. ábra 8); a 30-as években pedig egy Cillei-címeres

példány (V. csoport, 22. ábra 7). Ezek mellett talán helyi készítésű kályhával is számolhatunk, mely motívumaival az előkelő kályhákat utánozta. A század közepe után a lovagalakos kályha csempéinek mázas másolataival készült egy kályha – ennek címereiből nem került elő töredék. A század végén már egy színes mázas (fehér, kék, barna, zöld, sárga színű) csempékből rakott kályha került ide, de ennek részleteit nem ismerjük.

A bencés monostorok közül a század közepéről Garamszentbenedek (Hronský Beňadik, Szlovákia) egy kályhája teljes alakjában ismert.⁸⁸ Nyilván az apát házában állították fel, részleteiben a lovagalakos kályhák megoldásai inspirálták. Oromcsempéi viszont nem ezt követik, sematikus megoldásuk ellenére felismerhető, hogy egy másik előkép (20. típus) hatására készültek (23. ábra 1). Az eredeti előképeket Buda, Visegrád, Esztergom és az alább tárgyalandó Gálosfa leletei képviselik, sajnos felismerhető címer nélkül, vagy üres címerpajzsral. A megrendelő 1457-ben Széchi II. János apát (1456–1463) lehetett, akinek családja a királyhú ligához tartozott. A kályha V. László eljegyzésének állít emléket, csempéin erre utaló jelenettel.⁸⁹

Csupán rövid említésből tudjuk, hogy a 15. század végén Pécsvárad apátságában kétféle kályha állt.⁹⁰ Az egyik a pécsi leletekből ismert Ernuszt Zsigmond püspök-féle kályha lehetett, amely a lovagalakos típusok másolatait is használta; a másik egy századvégi színes mázas kályha volt, gazdag figurális díszű csempékkel („király, királynő, címertartó angyal”). Utóbbiakból néhány töredéket közöltek,⁹¹ köztük egy balharántpólyás címerrel díszített darabot is. A leletek között ennek a címernek több változata is szerepel: sárga pajzsban kék pólya, illetve kék pajzsban fehér pólya, alattuk eddig fel nem oldott minuszkulás feliratú iratszaggal. Stílusuk az egyik Budán is előforduló kályháéval egyezik, ezeket ugyanúgy külföldről szállíthatták ide, mint a budai kályhát.

Végül a lassan elszegényedő kisebb bencés monostorok közül hivatkozhatunk Kaposszentjakab apátságára. Ilyen esetekben már olcsóbb megoldást, helyi vagy környékbeli, vidéki műhely máztatlan csempéiből rakott kályhákat találunk. Itt például több csempe a lovagalakos csoport csempéit másolta, máztatlan sárgás cserép kivitelben, némelyik mintát többszörös másolással kicsinyítették, hogy egészen másféle, szélesebb csempét kaphassanak. Itt csak egy új típus szerepelt: ez egy külföldi, III. Frigyes császár mellképét ábrázoló csempe nagyon sematizált utánérzése. Az alak körül tekeredő mondatszaggal *rimise khaiser fridric* felirat olvasható, alul három kis címerrel (23. ábra 2).⁹²

címer kapcsán felvetődhet, esetleg Erzsébet anyakirályné is pártfogolta őket, ahogyan ez a kolostoroknál is történt. Lásd Ewa Śnieżyńska-Stolot tanulmányát a keltezési kérdésekről: ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1981.

⁸⁵ MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 94; PRT XII/B. (1912) 266.

⁸⁶ MEZŐSINÉ KOZÁK 1993, 60–64, 68, 71, 96. A kályhaalapozás 110 × 80 cm. Ez már a késői szemeskályhák méretéhez alkalmazkodott. A korábbi kályhák a budai rekonstrukciók szerint valamivel nagyobbak (pl. 116 × 104 centiméteres alappal).

⁸⁷ BOLDIZSÁR 1993.

⁸⁸ HOLČÍK 1978, 21–24, IV–VII. tábla. A rekonstrukciót lásd: EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FŰRYOVÁ 1993, 45. kép.

⁸⁹ HOLL 1998b, 186.

⁹⁰ BODÓ – OROSZ 2006, 7. A korábbi kályhákról nem írnak.

⁹¹ *Pannonia Regia* 1994, 314–315, Kat. V-38. (Rozgonyi P.). Az analóg budai kályha nem azonos a Hallein-Salzburg műhelyből szállítottakkal.

⁹² HOLL 1975. Három további másolat-csempe: HOLL 1995, Abb. 9/2. (griff), Abb. 11/3–4. (mérműves csempék). Utóbbi magam nem tartom későbbinek a többi egyszeres másolatnál – ugyanahhoz a kályhához tartozott. A Frigyes császárt ábrázoló csempe horvátországi előfordulását a felirat félreértésével Miksának tartották (MAŠIĆ 2002, 35, Abb. 25), bár ismerik magyarországi keltezését.

23. ábra. Kolostorok kályhacsempéi.
1. Garamszentbenedek,
1457 körül; 2. Kaposszentjakab,
1459–1463; 3. Pilisszentlélek, 15. század
közepe (rekonstrukció).

1, 3. Ősi Sándor rajza

Fig. 23. Stove tiles from monasteries.

1. Hronský Beňadik (Slovakia),
c. 1457; 2. Kaposszentjakab, 1459–63;
3. Pilisszentlélek, mid-15th century
(reconstruction). 1, 3. Drawing
by Sándor Ősi

2

1

3

0 10 cm

A kaposszentjakabi kályhát azzal a politikai helyzettel hoztam kapcsolatba, amikor a Mátyás ellen lázadó főurak, folytatva a korábbi „udvari-párti” liga pártütését, 1459 elején Frigyeszt magyar királynak választják. Élükön Újlaki Miklós vajda és Garai László nádor állt, akik áprilisi csatavesztésük után rövidesen Mátyás hűségére tértek. Az apátság kegyurasága a 15. században a Szerdahelyi családé. Ennek egyik tagja is jelen volt a vajda német-újvári várában történt királyválasztáson: Szerdahelyi Dancs Pál, 1474-ig az apátság kegyura, Újlaki Miklós híve volt. A kályha állítása így 1459–1463 között képzelhető el, ez utóbbi évben a bécsújhelyi béketárgyaláson a császár barátjának ismert Újlaki Miklós volt a magyar király követe.

Menedékkő (Letanovce-Kláštorko, Szlovákia) karthauzi kolostora adta eddig e lelőhelyekről a leggazdagabb kályhasorozatot.⁹³ Ennek oka a rendi szabályzatban rejlik: a szerzetesek szigorúan elkülönítve laktak kis házaikban, amely nemcsak alvó, hanem tartózkodási és munkahelyük is volt. Itt

14 kályhát találtak; felállításuk a kolostor 1487. évi újjáépítése és az 1543-as pusztítás közé tehető. A kályhákön a csempék motívumai jórészt vallásos témájúak, mások szimbolikus jellegűek. A közöltek között két címerábrázolásos van: az egyik üres címerpajzsot tartó angyal, felül külön felragasztott kisebb pajzsban liliummal.⁹⁴ A másik csempét címertartó angyal alakja tölti ki, kezeiben a pajzsön Krisztus-fejjel. Ahogy a legtöbb itteni csempe, ez is zöld mázas és felett plasztikai kidolgozású, a század legvégére tehető, témája kályhacsempéken nagyon ritka.

⁹³ SLIVKA 1988, Obr. 5–6; SLIVKA 1990. A csempék részletes feldolgozása még nem jelent meg. Egyes darabok: EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FÜRYOVÁ 1993, 33–40, 44. kép. Az alaprajz szerint (SLIVKA 1990, 3. képen) a kis cellákban a kályhák is kisebbek voltak az átlagosnál, de a csempék a szokásos méretűek, így kevesebb csempéből rakhatták őket? A katalógus szerint több mint 200 csempe került elő.

⁹⁴ EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FÜRYOVÁ 1993, 40. kép. Áttört kidolgozású, az angyal plasztikája gyengébb a többi csempénél.

A pálos kolostorok közül Pilisszentlélek ásatása nyomán kapunk adatokat annak gazdag felszereléséről a 15. század második feléből.⁹⁵ E szerint itt két-három rangos kivitelű, zöld mázas, illetve egy mázatlan csempékből rakott kályhával számolhatunk. Bizonyosan importált kályha volt az egyik (Ravensburg-Lindau csoport, 15. század közepe?), a másik a lovagalakos műhelyből származik. Egy eddig ritkábban előforduló, kvalitásos kidolgozású oromcsempe, töredékein az osztrák pólyás címert tartó angyallal, másféle kiképzésű (és plasztikájában is eltérő jellegű), mint a lovagalakos kályha esetében. Az angyal csak egy címerpajzsot tart és ezt az oldalánál fogja. A címer mezője finom indás rajzzal damaszkolt, a csempe felső záródása nem befelé ívelt, hanem szögletes (23. ábra 3). Rokon

vonásai ellenére sem tartjuk a lovagalakos kályhák mintáit készítő mester munkájának. Keltezésére sincs támpontunk, bár időben nem lehet távol a 15. század közepétől.⁹⁶ A különböző csempetípusok gyakori társulása egyes helyeken azonban felveti a kérdést: talán maradék csempékből vegyes összeállítások is készülhettek?

Az itteni leletanyag legfontosabb darabja egy 15,5 cm széles cserépnegatív: trónuson ülő Madonna gyermekével, felül a háttérben két függőnyt tartó angyallal. A töredék bizonyítéka a kályha-csempéket is készítő műhely számára dolgozó faragó-mintázó szerzetesi tevékenységnek a 15. század végén. Ez szerintünk jól magyarázható a pálos rendben ismert kézműves munkák – és ezen belül is a művészi jellegűek – kiemelt szerepével.⁹⁷

VÁRAK, VÁROSOK, KÚRIÁK (15. SZÁZAD MÁSODIK FELE)

A 15. század második feléből a címeres csempék jóval kisebb arányban szerepelnek a közölt anyagban, ez azonban inkább a kutatás hiányosságát jelzi. Fel tűnő, hogy alig néhány vár leleteire támaszkodhatunk. Az országban ez időben legelőkelőbbnek számító Újlaki családnak például csak három várából ismerünk ide tartozó csempéket, de ezekben sem voltak kellő mértékű ásatások.

Ozora várkastélyában a Zsigmond kor utáni első kályha már a Hédervári család 1438-tól számítható birtoklása idején került felállításra, az ismert csempék a lovagalakos kályha műhelyéből származnak. Felépítése az előkerült jelentős leletanyag szerint⁹⁸ nem volt teljesen azonos a budai kályhákkal, így például a kályha alsó testét zömmel a rozettás díszű csempék adták, a mérművesek csak a legfelső sorban kaptak helyet. A sarkokra másféle kiképzés került címertartó angyallal (a címerek: 10. ábra 6). A felső kályhatest majdnem azonos volt a budaiak-

kal – talán egy sorral kevesebb csempével? –, legfeljebb itt is a címereket tartó angyal oromcsempéivel számolhatunk. A töredékek alapján a tiroli (nem morva) sas és a Habsburg-oroszlán, az osztrák pólya és Karintia, illetve Bécs város címereinek megléte bizonyítható. Feldolgozója szerint a kályha a 15. század végén került ide és 1544-ig használták.

Várpalotán Újlaki Miklós birtoklása idejéből a lovagalakos kályhát csak egy töredék képviseli.⁹⁹ A családi székhely, az Újlak városában (Ilok, Horvátország) épített palota ásatása épp hogy megkezdődött, de a csekély számú töredék már így is több kályhára utal.¹⁰⁰ Közülük jelen témánkhoz tartozik egy Regensburgból importált kályha. Ehhez tartozott egy íves záródású oromcsempe (típusa Budáról és Visegrádról is ismert), de itt színes mázas kivitelben, zöld, sárga és fehér színben. Egészen új típust képvisel egy dongás kiképzésű csempe címertartó angyallal (a címer töredékes), ez is színes kivitelű.

⁹⁵ LÁZÁR 2001.

⁹⁶ LÁZÁR 2001, 5. kép. Töredékeit a budai palotából, Pilisszentkeresztről és Bátmonostorról (közöletlen) ismerem. A budai töredék anyagvizsgálata (Balla Márta, 1992, nem közölt) szerint jelentősen különbözik az ismert, a 15. század közepéről és második feléből származó csempéktől. A pontosításhoz több vizsgálat szükséges, mert eltérő variációi voltak.

⁹⁷ Bizonyító leletek hiányában jelenleg még nem tudjuk, hogy a pálosok rendelkeztek-e saját műhellyel, vagy csak mintákat szállítottak egy fazekasműhelynek. Buda-szentlőrinc kolostoránál kályhacsempék és padlóteglák helyi készítésére gondoltak régebben. GARÁDY 1943, 184; BENCZE 1991, 420.

⁹⁸ TAMÁSI 2004, 519–532. Egyes csempéknek az egyes részletek elhagyása miatt variánsai is vannak, így a 3. típusnál a kis címeres konzolok hiányzanak. A szerzővel ellentétben nem gondoljuk, hogy e különbségek már egy későbbi (a negatívokat öröklő) műhelyre utalhatnak. A feldolgozás nem utal arra, hogy állt itt egy későbbi, színes mázas, valamint egy zöld mázas, Mátyás kori kályha is.

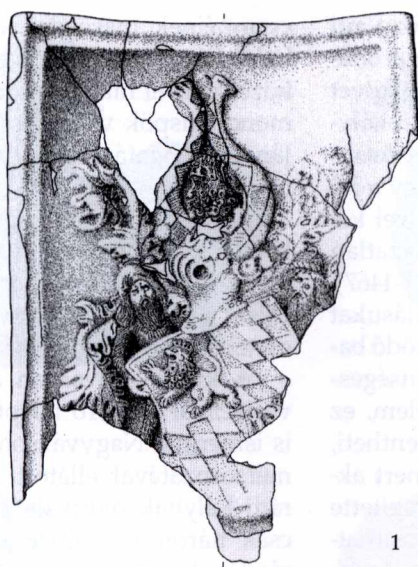
⁹⁹ HOLL 1984b, 217, 16. kép.

¹⁰⁰ TOMIČIĆ 2004. A szerző szerint valamennyi csempe ugyanahhoz a regensburgi kályhához (1487–90) tartozott. Ennek ellentmond például a 25. kép dongás kiképzésű, gazdag szőlőindás csempéje. Ez a regensburgiaktól eltérően vörös cserép, angób felett zöld mázzal. Analógiáját a budai palotából ismerem.

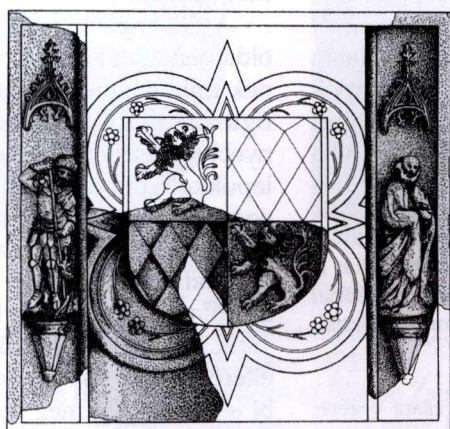

24. ábra. 1. Regensburgi kályhacsempe Újlak palotájából, II. Rupert segédpüspök címerével, 1488 körül. TOMIČIĆ 2004 nyomán; 2. Oromcsempe Rahlca várából, 15. század közepe. RADIC – BOJČIĆ 2004 nyomán; 3. Címeres csempe, Nyírbátor, 1488 után

Fig. 24. 1. Regensburg stove tile, from the palace of Ilok (Croatia) with the arms of Auxiliary Bishop Rupert II, c. 1488, after TOMIČIĆ 2004; 2. Gable tile from Ružica Castle (Croatia), mid-15th century, after RADIC – BOJČIĆ 2004; 3. Tile with arms, Nyírbátor, after 1488

1

3

2

Egy harmadik csempe zöld mázas; ezen nagyon finom rajzú plasztikával a teljes, sisakdísszel ellátott bajor-pfalzi címert két vadember tartja (24. ábra 1). Ez is eddig ismeretlen új csempetípus, amely kivitelezése révén jól kapcsolódik az ismert regensburgi darabokhoz. A címer stílusa közel áll a regensburgi dóm márvány síremlékéhez,¹⁰¹ amelyet a bajor segítséggel ide kerülő coadjutor, majd püspök II. Rupert pfalzi gróf számára emeltek. (György bajor fejedelem kérte Mátyástól 1488-ban a segítséget, ha a behódolt Regensburg miatt Frigyes császár megtámadná őket.) Az eddig ismert leletek mind Újlaki Lőrinc herceg palotájához tartoznak (1477-től). A regensburgi kályhát a Dunán szállíthatták. Újlaki Lőrinc esetében azzal a szemlélettel találkozunk, mint más főúrnaknál is: igazodnak a budai udvarhoz és a királyhoz, aki egyébként a herceget különösen kedvelte.

Az Újlakiak másik, régóta birtokolt fontos vára Rahlca (Ružica, Horvátország) volt. Nagyon gazdag leletanyaga¹⁰² még nem került kielégítően restaurálásra, így a kályhacsempék típusait (köztük Zsigmond koriak is előfordulnak) nem mindig határozhatjuk meg pontosan. A 15. század második felében itt is több kályhát állítottak fel. Az első egy lovagalakos, de ez is az ismerttől eltérő összeállításban készült.¹⁰³ Előkerültek újabb, máshonnan nem ismert csempetípusok is, ráadásul a kályha angyalos

¹⁰¹ HOLL 1980, 20. kép. A heraldikai ábrázolások már a 80-as évek elejétől ilyen stílusúak.

¹⁰² RADIC – BOJČIĆ 2004, 49–52, 237–326.

¹⁰³ Hét vagy nyolc csempetípus egyezik a lovagalakos kályha műhelyének megoldásaival, de újabb variációk is feltűnnek. Így például a szobrocskák alatt egy újfajta

oromcsempéje (24. ábra 2) nem az ország központi vidékein felállított eredeti kályhák íves záródású oromcsempéjét, hanem eltérő megoldást követ (20. típus). Ez egy részben másféle rendszerű kályhához tartozott, amely – párhuzamosan az elsővel – még Bécsben a császár számára készült, vagy a lovagalakos kályhát követve (?) talán valamivel később keletkezett. Plasztikus kivitelű, de mázatlan címerei: Portugália (Eleonóra császárné, 1452–1467), görzi grófság, Karintia és Kyburg. Előfordulásukat e várban Újlaki Miklósnak a császárhoz fűződő barátságával, illetve Mátyással folytatott ellenségeskedésével magyarázzák.¹⁰⁴ Magam úgy vélem, ez leginkább az 1458–1463 közötti éveket jelentheti, legkésőbbi időpontként 1471 jöhet szóba, mert akkor már Mátyás Bosznia királyságához segítette Miklóst. A kályha készítésének idejét pontosíthatná, ha tudnánk, mikor ment feleségül a görzi grófhhoz Újlaki Miklós leánya.

E kályhán kívül még legalább három-négy további fűtőberendezés került a várba az 1500-as évekig; ekkor egy újabb import kályhát Ausztriából szállítottak ide. A századvégi kályhák egyike (talán a pécsi műhelyből?) az Ernuszt Zsigmond püspök részére készített, régtől ismert kályhák egyike, amit ugyanúgy, mint máshol is, a lovagalakos kályha

csempéinek másolataival pótolnak ki. A püspök kályhájának itteni szereplése nem csak a műhely közelségével magyarázható: Újlaki Lőrinc és Zsigmond püspök voltak az egyedüliek, akik Corvin János támogatására Mátyásnak tett esküjüket megtartották.¹⁰⁵

Raholca és Újlak kályhái jól tükrözik a főurak kétféle magatartását és az ebből következő eltérő reprezentációs utalásokat: a Habsburg-párthoz húzó Újlaki Miklós vajda, illetve a királyhű Lőrinc herceg esetében ez teljesen más módon valósult meg.

A királyi udvarban álló kályhák csempéinek variációját – eltérő felépítéssel – a század végéről is ismerjük. Nagyvázsöny várában¹⁰⁶ a Mátyás címersorozatával ellátott nagyméretű budai-visegrádi kályhák redukált változatát állították fel. Itt csak háromféle címer alkalmazása bizonyítható, ráadásul ezek csak innen ismertek. Közülük Stíria címerét a csempék publikálója a korabeli hadjáratokkal és Kinizsi Pál azokban történő részvételével magyarázza.

A Mátyás-címersorozatos kályha itteni megoldása nagyon eltér a visegráditól: nem szerepelnek rajta a címeres sarok- és oromcsempék, egyes figurális díszű darabokat szélükön levágva keskenyebbre készítettek, a csempék széle felfelé álló síklapokkal „doboz alakú” lett. Az utóbbi megoldás egészen eltérő felépítést követelt, talán négyszögű alaprajzzal. A szerző a 80-as évek elejére tette az itteni kályha felállítását; az eredeti kályhák új keletzése¹⁰⁷ miatt ez inkább 1490 körül történhetett.

A várban egy másik díszes kályha is állt,¹⁰⁸ ez eltérő stílusa és technológiája szerint egy további – eddig még meg nem határozott – műhelyben készült. Az ide tartozó dongás kiképzésű csempék töredékei többféle, szépen kidolgozott mintára utalnak: egy részükön különféle címerek részletei láthatók (osztott címer, balharántpólya, sas), de egyiken szerepel a teljes címer is (koronás, rostélyos sisakon sasszárny). Talán azonosítható egy bajor címer (a többitől eltérően csak bekarcolások jelzik itt a rutákat), valamint egy angyal által tartott tárcsapajzs, három(?) hatágú csillaggal a sarkában. Ez utóbbi a Cillei-címert 1459-től a császártól elnyerő Vitovec János zsoldoskapitány személyéhez köthető.¹⁰⁹ Vitovec többszöri elpártolásai során mindig újabb méltóságokat nyert; ezek közül a Zagorje grófság birtokában Mátyás király is megerősíti (1463) és örökös grófi címet ad neki és fiainak is. Halála (1468) után egyik fia udvari tisztséget (udvarmester) viselt. A Vitovec-címer szerepeltetése – még akár halála után is – az egykori szlavón-horvát főkapitány emlékére történhetett, miként a visegrádi palota erkélyének emeletén is valószínűsíthető ez 1477–1481

konzolfoma is szerepel, de más, új típusú mérműves kiképzésű is található; eddig ismeretlen szobrocskát is használtak (Szent Bertalan, Mátyás evangélista, Gábor arkangyal). A régebbiek közül több nagyon elhasznált negatívban készült.

¹⁰⁴ RADIC – BOJČIĆ 2004, 262.

¹⁰⁵ REISZIG 1943, 61. Ők ketten a csontmezei csata vezérei voltak Corvin János mellett.

¹⁰⁶ TAMÁSI 1986. E kályhán nem használták a Visegrádról ismert mérműves-címeres lábazati sort sem.

¹⁰⁷ HOLL 1999, 317–321; BUZÁS – LÖVEI 1993.

¹⁰⁸ A töredékeket Tamási Judit szívességéből még 1984-ben vizsgálhattam. Keményre égetett fehér cserép, világoszöld élénkszínnű mázzal. Valószínűleg a kályha alsó testéhez tartozhattak a zárt előlapú csempék (ezek is dongás fiókrésszel!), próféta- és királyalakokkal. A kályha oromcsempéi meredek háromszögű záródással valószínűleg angyalalakkal ugyancsak dongás lapjukon díszítettek, kb. 24 cm szélességgel. A leletek akkor nem voltak restaurálva. Két, a várból származó töredék szerepelt a schallaburgi kiállításon (Matthias Corvinus 1982, 596, Kat. 693–694. (Éri I.), azonban leírás és kép nélkül, így azonosításuk kérdéses.

¹⁰⁹ PÁLOSFAI 2001. 1439–1445 között a Cilleiek vezéréként hadakozik I. Ulászló és III. Frigyes ellen, Ulrik halála után V. László szlavón bánná nevezi ki. 1458-ban Mátyás már három zagoriai várat adományoz neki, hogy megnyerje magának. 1459. november: III. Frigyes felhatalmazza a kihalt sternbergi (Cillei) grófok címerének viselésére.

25. ábra. Kályhacsempé-leletegyüttes Ernuszt Zsigmond püspök (2.) és ismeretlen személy (3–4.) címerével, Pécs, város, 1473 után

Fig. 25. Assemblage of stove-tile finds with the arms of Bishop Zsigmond Ernuszt (2) and of an unknown person (3–4). Pécs, town, after 1473

között.¹¹⁰ Stílusa alapján a kályha a 15. század utolsó negyedére tehető, ennél pontosabb keltezést csak az összes címer feloldása adhat.

A korszak legjelentősebb főúri palotái közül az esztergomi érsek lakhelyét a század közepén, Szécsi Dénes érsek idejében ugyancsak egy lovagalkos kályha díszítette. Az alkalmazott címerek közül eddig csak egy (talán Elzász címere, 10. ábra 7) került elő.¹¹¹ Ezenkívül azonban a további, másfajta oromcsempék még két másik kályhát is valószínűsítenek, sajnos ezek címereiből nincs még azonosítható töredék.

Nyírbátor palotájában Báthori István vajda életének utolsó éveiben, 1487–1493 között állítottak fel egy kályhát. Ennek mestere egyes budai kályhák különböző részleteit mintául véve készített ide egy csempesorozatot mázatlan (kisebb számban mázas) csempékkel. A bajor-pfalzi, karintiai

és regensburgi címereket vette át. Ez itt így nem a vajda személyére utaló reprezentáció, inkább a királya politikai kapcsolatait, hatalmát hirdeti,¹¹² akinek ausztriai hadjáratában a vajda maga is részt vett (24. ábra 3).

A városi házakban használt kályhák egy részét is címeres csempék díszítették, de különös módon

¹¹⁰ BUZÁS – LÖVEI 2001, 28, 69. kép. Még Vitovec fia Vilmos gróf és testvérei is elpártoltak 1487-ben a királytól, aki Székely Jakabot küldi a lázadók Zágráb vidéki várainak elfoglalására. TELEKI 1852–1856, V.: 427.

¹¹¹ BOLDIZSÁR 2004a. A kályhának alsó és felső testéből maradt sokféle csempetípus. Ezek szerint csak kisebb mértékben tért el a Budán felállítottaktól. A más alakú oromcsempék között az egyik a Raholca váránál említett 20. típus töredéke a század közepéről (uo., XIII. tábla 21), de ez utóbbi mázatlan.

¹¹² HOLL 1980, 40–41.

26. ábra. Oromcsemp
Zágráb városi
műhelyéből,
1460–1490 között.
MAŠIĆ 2002 nyomán
Fig. 26. Gable tile
from a town
workshop in Zagreb,
between
1460 and 1490,
after MAŠIĆ 2002

ezek nem a tulajdonosra, hanem más személyre utalnak. Pécs városában több különböző helyen olyan kályhák álltak a 15. század végén, amelyekbe a püspök, Ernuszt Zsigmond címeres csempéit építették be. Egy ismeretlen helyről származó, régebben előkerült sorozaton sötétzöld mázas és mázatlan kivitelű példányok szerepelnek,¹¹³ köztük másolatok a lovagalakos kályhákról (25. ábra).

Egy újabb leletgyűttesben¹¹⁴ viszont az utóbbi körhöz köthető angyalos oromcsemp (máztatlan szürke cserépből) ugyanazt a két címet (tiroli sas és oroszlan) ábrázolja, mint amit mázas másolatban régről ismerünk. Úgy tűnik, a püspök számára készített kályha további példányait állították fel a városban, talán a káptalan tagjai számára, ahogy már a 14. század második felében is. De ugyanez a (valószínűleg pécsi) műhely szállított ilyen kályhát Szászvárra is a püspöknek.

Számos, rendelkezésünkre álló közlemény ellenére még nehéz tiszta képet kapnunk Horvátország (részben az egykori szlavón bánság) késő középkori anyagáról. Ezt a közzétett csempék pontos méretének hiánya, a képek minősége, illetve a közlés rövidegsége nehezíti, de hozzájárul ehhez a keltezés pontatlansága, az egykori tulajdonos azonosításának nehézsége és az egykori történelmi helyzet bonyolult volta,¹¹⁵ így ma még a legtöbb meghatározás szubjektív.

A gyarapodó kályhacsempanyagból témánk szempontjából a legfontosabbak a zágrábi darabok. Az egy leletmentés során feltárt külvárosi kályhászerműhelyhez köthető leletek¹¹⁶ közül magunk két csoportba sorolnánk az előkerült csempék egy részét. Az elsőhöz a lovagalakos kályhák csempéinek zöld-sötétzöld mázas másolatai tartoznak (1., 4. és 7. típus). Részleteik kissé elmosódottak. Feltűnő, hogy ezekből csak egy-egy példány ismert. A 7. típus oromcsempéjén az angyal az osztrák pólyás címet és Bécs város címerét tartja.¹¹⁷

A második csoport jóval több példányból áll: az 1., 4., 5. és 7. típusból három-három-hét-öt példány került elő, a 2. típusból csak egy töredék. Ezeknél egy kivételével már nem egyszerű másolatokkal van dolgunk: részben teljesen átalakított megoldással, új negatívval készültek. Így a griffek sematikusabb mintával kettős keretelést kaptak, a lovagalak fölött másféle tört íves áttörés látható, ablakok nélkül. Közöljük is kiemeli, hogy e csoport technológiai hiányosságokat mutat, a máz minősége is rosszabb. A színes képek szerint sápadtabb zöld színnel készültek, míg az oromcsempéknél zöldesbarna mázat használtak.

Az ide tartozó oromcsempék már csak kis részletükben másolják az eredeti darabot (illetve az itt

¹¹³ HOLL 1958, 96. kép.

¹¹⁴ Kárpáti Gábor leletmentése, 1980, közöletlen. A régebbi pécsi oromcsemp: HOLL 1958, 84. kép.

¹¹⁵ 1440-től a zágrábi püspökség betöltésének jogát a Cillei család kapja Erzsébet királynétól. Így híveik kapják a püspökséget még a hivatalosan kinevezettek ellenében is. (1440-től Zólyomi Benedek, 1455-ben Montschiadel Boldizsár. Ellenük Monoszlói Csupor Demeter 1447-től, Debrenthei Himfi Tamás 1454-től csak névleges püspökök.) A püspöki várak és Zágráb város viszont Cillei Ulrik, majd özvegye kezén van még 1457-ben is (TELEKI 1852–1856, II.: 58, 169, 546, 551.), 1460 után Csupor és Debrenthei versenyeznek, utóbbi Újlaki Miklós híve. 1458-ban Vitovec János (korábban Cillei Ulrik zsoldosvezére) szlavón bánként szorítja ki az özvegy Katalint Zágráb városából és várából, 1460-ban Medve várát is átveszi. Részletesen lásd: PÁLOSFAI 2001, 435–455; 1460–1465: TELEKI 1852–1856, III.: 217, 423. 1465-ben Csupor Demeter a zágrábi püspöki lak birtokában maradt. 1466–1499: Laki Thuz Osvát a püspök.

¹¹⁶ MAŠIĆ 2002, 24–33. A kályharekonstrukciót Budán is kiállították a Budapesti Történeti Múzeumban 2003 őszén.

¹¹⁷ MAŠIĆ 2002, 13. kép. Áttört, az angyal alatti ív mérműveit levágták. Nem véletlen, hogy e két címer kötődik V. Lászlóhoz: az osztrák herceget kezdettől támogatta Bécs városa. Ezért gyakori az előfordulása. A két csehországi kályhánál is ezek szerepelnek. HOLL 1971, 184.

előkerült jó másolatot). Az angyalalak és a fölötté záródó mérmű elmosódottsága ellenére még kivehető, de a többi részlet már csak gyenge utánzat, az áttört részek durva kivágások. A csempék nem dongás hátrésszel készültek, hanem sík lapok, bal szélükön egy hornyolt lemezzel megtoldva (26. ábra). A legfeltűnőbb, hogy a nagy pajzsokon nem valódi címeralakokat látunk, helyettük dekoratív minta utánozza az eredetét. Közlőjük szerint ez tudatos tagadása az eredeti címernek.

A 15. századi zágrábi kályha rekonstrukcióját magam máshogy képzelem, mint az eddigi publikációk: az alsó kályhatesten szerepelhettek a rozettás csempék másolatai is, hiszen méreteik megfelelnek az alsó sor griffes csempéinek. A megjelent feldolgozás későbbre, az utolsó periódusba, 1500–1526 közé helyezte őket.

A csempék feldolgozója az első csoportot 1466–1500 közé keltezte. Ebben valószínűleg befolyásolta, hogy úgy vélte, az eredeti kályhák – a címerek ellenére – Budán, már Mátyás király idejében készültek. Ekkor a korszak kiemelkedő zágrábi püspöke volt Thuz Osvát, aki a vár és a dóm felújítását végezte. Püspöki rezidenciájában ilyen kályha felállításával is a budai és más főúri palotákat követhette.¹¹⁸ Magam ezt csak a második sorozat esetében fogadhatom el, melyeket az első csoport viszonylag jó másolatcsempéi jóval megelőzhetnek. Thuz Osvát püspök kályhájának készítésekor a műhely már nem rendelkezhetett az összes másolat-negatívval, azok korábban készülhettek. Az első sorozat kályhája még arra a korszakra jellemző, amikor a szlavóniai várak, köztük a zágrábi püspökségé is, még Cillei Ulrik, majd özvegye, illetve Vitovec birtokában voltak.¹¹⁹

VÁROSI CÍMER – ORSZÁGCÍMER

Viszonylag későn jelentkeznek anyagunkban a városi címerek. Buda címerét eddig egyetlen példány képviseli, amely gazdag rajzú megoldással a királyi palotából került elő, rajta az angyal által tartott címer íves-fiálás fülkében helyezkedik el. Egy kis töredék szerint ez a típus színes mázas kivitelben is készült. A 15. század utolsó negyedére tehető.¹²⁰

Pozsony város címere zöld mázas csempén helyben, máz nélküli másolata egy közeli faluból került elő. Az eredeti példányon a címer fölött két oroszlán koronát tart – az újrámintázott csempén már sematizált növénydisz került ide.¹²¹ A címerpajzs alakja szerint a 15. század utolsó negyedénél nem lehet korábbi (27. ábra 1).

Kassa címere több változatban fordul elő. Valamennyi a város címeradományozó oklevelein (1423, 1453) alkalmazott megoldásból szerkesztett variáció. A plasztikailag igen gyenge kivitel vidéki műhelyekre mutat. Egy mázatlan példány Barkó (Brekov, Szlovákia) várából ismert (27. ábra 2), míg a sárgásbarna, illetve színes mázas példányok Tőkereterebes (Trebisšov, Szlovákia) várából származnak. Utóbbiakat már a 16. század elejére keltezik és egészen más megoldásúak.¹²²

Bizonyosan egy fejlett kassai műhely készíthette e csempék ma még ismeretlen előképét, ami a vidéki műhelyekre is hatott. Hasonló szerepe volt egy besztercebányai műhelyből származó csempének is. Itt a város vágásos címerét angyal tartja ferdén maga előtt; szembetűnő az erőteljes plasztika a zöld mázas töredéken (27. ábra 3).¹²³ E 15. század végi csempét alkalmazták más városban is:

Körmöcbánya (Kremnic, Szlovákia) városi várából is előkerült egy példánya.

E felvidéki címeres darabok felül ívesen előrehajló párkánycsempék, jellemző rájuk az angyal, illetve címertartó apród szerepeltetése. Ez, a kályha legfelső sorában alkalmazott, jellegzetes megoldás Közép-Európában a 15. század végén váltja fel a korábbi csúcsíves záródású oromcsempéket, jelezve a gótikus kályha divatjának változását. A Felvidéken országcímerrel Besztercebánya műhelye kezdte a század végén gyártani őket (27. ábra 4), folytatása már színes mázas megoldásokkal a 16. század elején terjedt el.

A városi címerek sorát egy ritka erdélyi példával is bővíthetjük. Nagyszeben kardos-koronás város címerét oroszlán tartja, mancsában zászlóval, ezen német nyelvű felirat, végén arab számmal: 73. Ezt közlője 1473-ra egészítette ki (27. ábra 5).¹²⁴

¹¹⁸ MAŠIĆ 2002, 39.

¹¹⁹ Lásd a 115. jegyzetet. Az első kályhamásolatok már 1457–1458-ban készültek, a zágrábi, szlavóniai és a Cillei grófság másolatai sem lehettek sokkal későbbiek. HOLL 1998b, 184. és térkép. Az 1473 után készült másolatok már nagyon elmosódottak, gyenge kivitelűek: 25. kép 1; HOLL 1958, 96. kép.

¹²⁰ HOLL 1990, 89, 43. kép.

¹²¹ HOŠŠO 1999, 404, Obr. 2/3. (Vistuk); HOŠŠO 2005, 146–147, Obr. 5/1. (Bratislava).

¹²² GÓTIKÁTÓL A HABÁNOKIG 1996, Kat. 45, Kat. 58.

¹²³ CSEREY 1974, 39, 6. kép. A besztercebányai Ébner-házból került elő, mázas csempékkel (Iparművészeti Múzeum).

¹²⁴ OREND 1929, 430–432, Abb. 22.h. Feliratának feloldása: GOT IS(t) GEN(adig) (an)NO (14)73. (= „Az Isten irgalmas”. 5 Móz 4,31).

27. ábra. Csempék város- vagy országcímerrel, 15. század vége. 1. Pozsony címere, Pozsony. Hoššo 2005 nyomán; 2. Kassa címere, Barkó vára. EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FŰRYOVÁ 1993 nyomán; 3. Besztercebánya, Ébner-ház (Iparművészeti Múzeum). CSEREY 1974 nyomán; 4. országcímer, Besztercebánya, Bothár-ház (Magyar Nemzeti Múzeum); 5. Nagyszeben címere, 1473. Nagyszeben (Brukenthal Múzeum). OREND 1929 nyomán

Fig. 27. Tiles with the arms of a town or of Hungary, late 15th century. 1. Arms of Pozsony (Bratislava, Slovakia), after Hoššo 2005; 2. Arms of Kassa, Brekov Castle (Slovakia), after EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FŰRYOVÁ 1993; 3. Banská Bystrica, Ébner house (Slovakia), Museum of Applied Arts, Budapest, after CSEREY 1974; 4. Arms of Hungary, Banská Bystrica, Bothár house (Slovakia), Hungarian National Museum; 5. Arms of Nagyszeben, 1473, Sibiu (Romania), Brukenthal Museum, after OREND 1929

NEMESI KÚRIÁK

A feudális birtokosok nemesi udvarházai nem képviseltek azonos szintet, mert tulajdonosaik társadalmi rangja sem volt azonos. Ezért jellegükben eltérők voltak. Sokféle nemesi kúria épült: „a kastélyszerű nemesi építménytől az udvarházakon

keresztül jutunk el a jobbágyháztól nemigen különböző egyszerű teleki házig.”¹²⁵

Az előzőekben már tárgyalt két nemesi udvarház, Pomáz és Baracs kiemelkedő minőségű kályhái is jelezték az ismert, illetve ismeretlen tulajdonos rangját. Úgy véljük, hogy az ilyen esetek magasabb rangú tulajdonosra-családra utalnak, különösen akkor, ha ezek a kályhák hosszabb időszakot

¹²⁵ SZABÓ 1969, 103.

fognak át. Így Pomázon a 14. század végén, illetve a 15. század első harmadában álló kályhák után a század közepén újra rangos kályhát állítottak (lovagalakos csoport, 13. típus, 18. ábra 8).¹²⁶ De ez a helyzet Baracsánál is (lovagalakos csoport 1., 7., 15. típus, 19. ábra 6, 8–9), itt a templom közeli nagy, alapíncézett kőház jóval jelentősebbnek tekinthető egy átlagos kúriánál.

A Gálosfa-Kistótváros lelőhelyen végzett ásatás már kezdeti eredményeivel¹²⁷ ugyancsak egy jelentős nemesi kúria meglétét bizonyítja. Kő-tégla épülete (belső területe 15 × 13 m) sarkain támpillérekkel szokatlan négyzetes formát mutat. 14–15. századi leletanyagában a lovagalakos csoport kályhájának ismét egy eltérő összeállítású megoldása rajzolódik ki: a szokásos 1. és 13. típus, valamint a 6. típus (Ézsaiás próféta feje) található meg az éles rajzú csempetöredékek között. A másféle felépítésre egy szép vakműves csempe is utal ugyan ezen műhelyből. Az oromcsempe viszont az eltérő 20. típus (ld. 24. ábra 2, Raholca várából), amit jobára csak töredékekből ismerünk (28. ábra 1). A jó minőségű kályhát a század közepére keltezem. A Somogy megyei Szerdahelyi földesurak több tagja is a Garai-Cillei-Újlaki-párt és Vitovec János oldalán állt V. László király mellett, majd 1459-ben Mátyással szemben. E feudális kör lakóhelyein álltak ilyen kályhák.¹²⁸ Egy további kályha barna mázas csempéivel talán már a század későbbi évtizedeiben készülhetett. A leletek közt szereplő import kerámia is az asztali reprezentáció jellegzetes megnyilvánulása a század második felében, és a fenti kelteztést támasztja alá.

Az Alföldön Bátmonostor főúri kúriája szolgált érdekes adatokat egy birtokközpont rezidenciájáról. Bátmonostori Töttös László már Zsigmondtól kapott engedélyt kastély építésére, és Mátyás király is megengedte 1464-ben, hogy fallal, tornyokkal, árokkal és más szükséges építményekkel láthassa el lakóhelyét, ami egy kővárhoz szükséges.¹²⁹ Ennek ellenére az ásatás szerint úgy tűnik, hogy a castellumot csak árok és cölöpkerítés védte. A kiterjedt területen, amely jóval nagyobb, mint a pomázi kúria alapterülete, három kőépület maradványa került elő, az egyik alatt pincével.¹³⁰ Töttös László Zsigmond idejében királyi kincstárnok, Erzsébet királyné alatt főkincstárnok (1442). 1452-ben főpohárnokként tagja a László kiszabadítására küldött követségnek, 1456-ban pedig V. László kincstartójának nevezi.¹³¹ A részleges feltárásból a lovagalakos csoport csempetöredékeit ismerem az 1., 4. és 5. típusból; a műhely egy ritka csempetípusánál a gazdag díszítésű keretből maradt töredék. Úgy tűnik, itt is másféle oromcsempével egészítették ki a kályhát: ezen az

angyal egyetlen címerpajzsot tart, rajta az osztrák pólyás címerrel. Ez a ritkább megoldások közé tartozik, a típus másik változatát Pilisszentlélekről ismerjük. A bátmonostori kályhát is a 15. század dereka körül állították.¹³²

Az elpusztult baranyai falvak közül Doboka esetében utalnak a kályhacsempék egy jelentősebb egyházi személy kúriájára. A zöld mázas csempék között egy felső részén pártázatos példány – alján áttört gótikus ívek, felette pedig a rózsablakokat utánzó mérműves kör – a Zsigmond kor csempéinek késői hatására vall. A közepén elhelyezett címerpajzsban sas látható (28. ábra 2).¹³³ Az itt előkerült további zöld mázas csempék közt a kályha felső részéhez tartozott egy szép növénydíszes-liliomos mustrával borított darab, az alsó testhez pedig egy négyzetes csempe, népies megfogalmazású szarvasvadászat jelenettel. A raktári anyagban további közöletlen csempék töredékeit találtam ugyanazon kályhából. Egy négyzetes(?), zárt előlapú töredéken a lovagalakos kályhák műhelyének a fiait életre lehelő oroszlánt ábrázoló motívuma kicsinyített változatában látható, mint az eredeti ábrázolás

¹²⁶ A gazdag üveganyagról: H. Gyürky 1991, 150–151; 54–56. kép.

¹²⁷ ARADI 2000.

¹²⁸ Lásd a kaposszentjakabi apátsággal kapcsolatos adatokat kegyurairól, illetve Szerdahelyi Dancs Pál részvételéről 1459-ben. Vitovec János árulása után a szintén kegyelmet kapott familiárisai közt is szerepel két Szerdahelyi. PÁLOSFALVI 2001, 460, 200. jegyzet.

¹²⁹ „...in dicto castello opus lapideum quoque non parvo labore fecisset [...] ut ipse [...] castellum muro fulcire, necnon propugnaculis ac fossatis et menibus, ceterique necessariis edificilis, que ad opus castris lapidei requiruntur, munire...” (1464): ZO X. (1907) 218. sz.

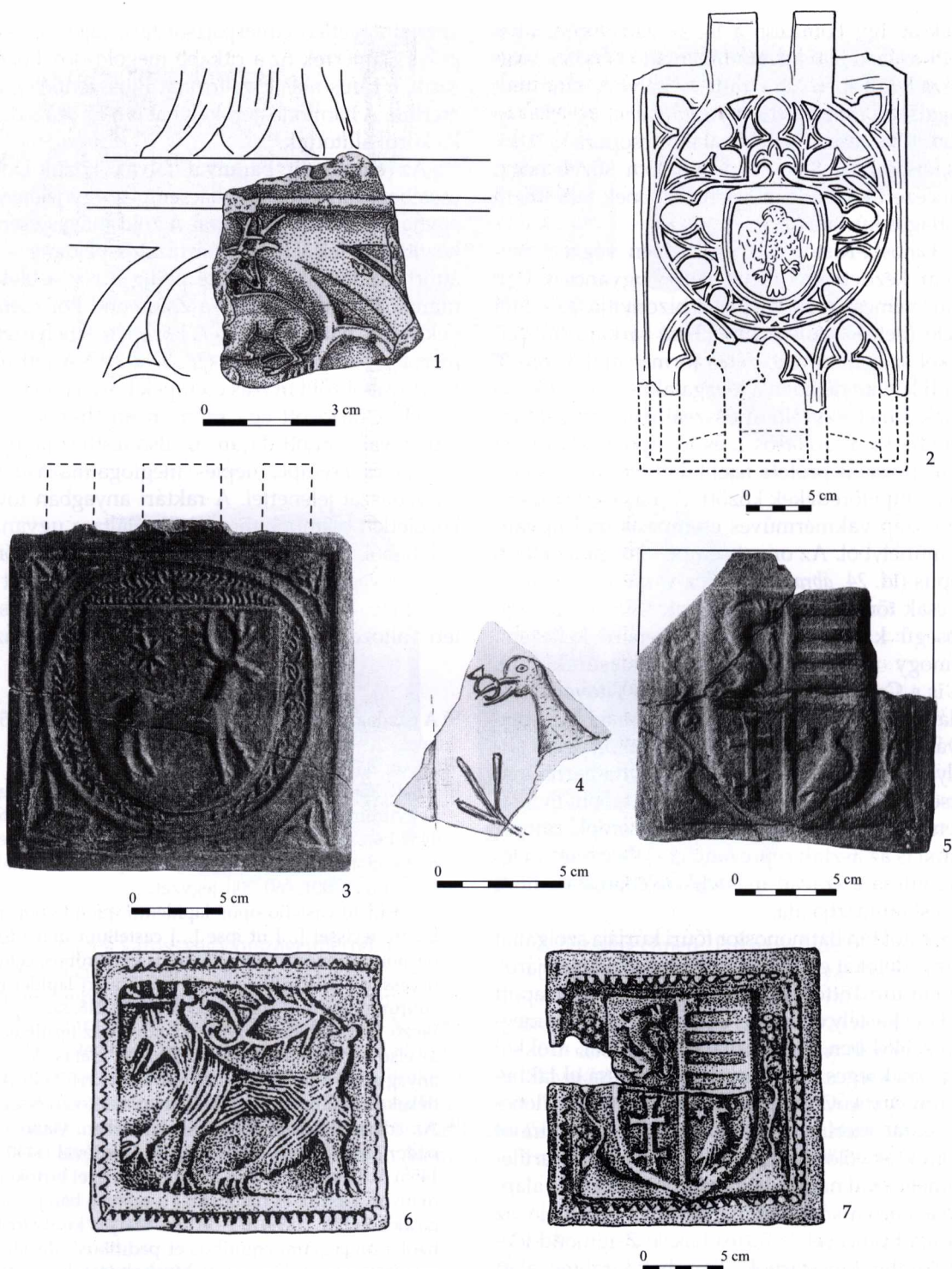
¹³⁰ Biczó 1981, 107; Biczó 1984. Az udvarház területén csak az első három évben folyt korlátozott ásatás. A csempanyag a 13 × 9 méteres pince területén került elő. A töredékeket 1980-ban vizsgálhattam az ásató szívességéből.

¹³¹ Az adatok főleg a ZO IX–XI. kötetében. Garai László nádor személyesen levelez Töttös Lászlóval (1440, 1449, 1455). V. László 1455-ben hét Tolna megyei birtokot adományoz. Lászlót és fiát kivonja a szlavón bán joghatósága alól. ZO IX. (1899) 372–373. sz. Mátyás király többször hadba hívja „cum equitibus et peditibus”, de 1465-ben már felmenti agg kora miatt. Meghalt 1468-ban. 1483-ban csak özvegye és lánya él, ekkor várnagyát említik. ZO XI. (1915) 189. sz. Leánya 1486-ban megy férjhez, a birtokok a Várdai családhoz kerülnek.

¹³² A díszes keretű csempe a 2. típus variációja. 1457–58 körül már másolatokból ismert. EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FÜRYÓVÁ 1993, 27. kép: Saskó vára.

¹³³ PAPP 1966, 3–5. kép. A további csempék a Janus Pannonius Múzeumban találhatók (ltsz.: 62.276.12.6–7. és 62.276.11., és több doboz töredék).

28. ábra. Nemesi kúriák kályhacsempéi. 1. Gálosfa-Kistótváros, Szerdahelyi-kúria, 15. század közepe. ARADI 2000 nyomán; 2. Doboka, 15. század második fele; 3. Dunántúl, Himfi-címer (MNM); 4. Csaroda, Csarnavodai család kúriája, 15. század második fele; 5. Nyugat-Dunántúl, 15. század utolsó harmada (MNM); 6-7. Külsővat, Wathy család kúriája. ILON – SABJÁN 1989 nyomán

Fig. 28. Stove tiles from manor houses of the nobility. 1. Gálosfa-Kistótváros, Szerdahelyi manor house, mid-15th century, after ARADI 2000; 2. Doboka, second half of the 15th century; 3. Transdanubia, Himfi arms (HNM); 4. Csaroda, manor house of the Csarnavodai family, second half of the 15th century; 5. Western Transdanubia, last third of the 15th century (HNM); 6-7. Külsővat, manor house of the Wathy family, after ILON – SABJÁN 1989

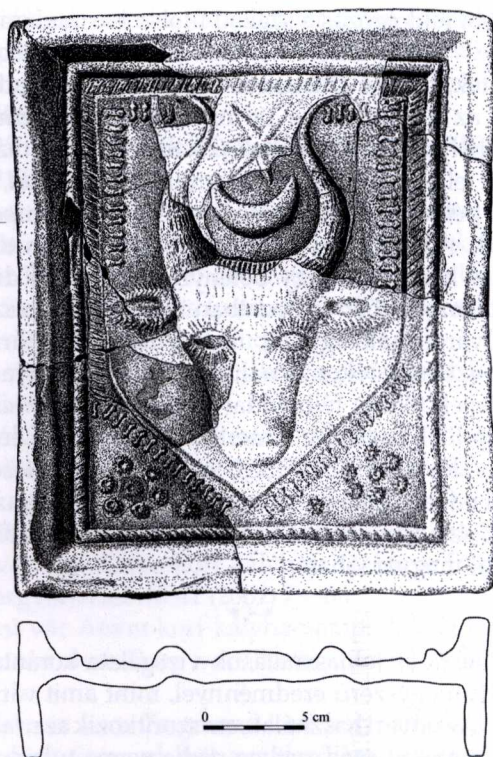

tükörképe. Egy háromszögű záródású oromcsempe töredéke áttört karéjos mérművével a régebbi megoldások késői átvétele. A kúria tulajdonosára utalhat egy második címeres töredék: a címerpajzsban álló oroszlán, mancsában H alakú tárggyal. A pajzs fölött lévő papi kalap és a lelógó rojtok jelentős egyházi személyre (a bojtok száma: 2+2+?), főapátra vagy püspökre utalnak. Már Papp László is úgy vélte, a falu földesura lakhatott e házban, amelynek kályhája „talán a 15. századvégi pécsi püspöki műhely” terméke volt. A település gazdagságára mutat egyébként az itt számbavett 130 ház foltja (a többi a szőlőskertek alatt lehet). Nagyságával kimagaslik a környékbeli elpusztult falvak közül.

A Bereg megyei Csaroda esetében ugyanakkor ismert a birtokos család neve is. Az innen előkerült, szürkésfehér cserépen fűzőld mázzal készített kályhacsempe-töredéken címerpajzs részlete látható: a csőrében gyűrűt tartó holló részlete és az alatta lévő faág vége (28. ábra 4).¹³⁴ A falu (régi nevén *Charnawada*) a 14–16. században a köznemesi származású Csarnavodai család birtokközpontja volt. Nyugati karzatos temploma családi egyházként épülhetett a 13. század második felében.¹³⁵ A családi lakóház ellen intézett támadások közül már 1470-ben is említenek egyet, midőn a szekrényből elvitték okleveleiket (*de domo et habitacione ac scrinio*). 1490-ben Csarnavodai János kúriáját (*domum et curiam*) fegyveresen támadták meg, más alkalommal familiárisát nyíllövessel sebesítették meg.¹³⁶ Jánost ez időben már *egregius Johannes*nek nevezik, tehát nem egyszerű kisnemes. Entz Géza említi a templomhoz közel húzódó kukoricásban található cserép-, tégl- és vakolattöredékeket, melyek az egykori udvarház helyét jelzik.

A Himfi család címerét mutató sárgásbarna mázas, felül pártázatos csempe lelőhelyét sajnos nem ismerjük (28. ábra 3).¹³⁷ Dunántúli származása valószínű, de a pontosabb meghatározás hiányában nem tudjuk személyhez kötni, hogy kinek a városi vagy falusi házát díszítette a kályha a 15. században.

Az egyszerűbb, mázatlan csempékből és kályhaszemekből állított falusi jellegű kályhák között is voltak olyanok, ahol címerdíszes példányokkal akartak a lakóhely nemesi kúria voltára utalni. Ezek csak közvetve álltak kapcsolatban a ház gazdájával: az uralkodó király címerét mutatták, mint Csarodán. A Veszprém megyei Külsővat ismeretlen udvarházából származtatható leletek két kályha rekonstrukcióját tették lehetővé.¹³⁸ Az ezekhez tartozó mázatlan, domborműves díszű csempék között Mátyásnak az országcímer elemeivel egyesített címere is előfordul, de szerepel a cseh oroszlán is, pajzs nélküli, népi stílusú kivitelben

29. ábra. Címeres csempe egy székykeresztúri udvarházból, 15. század vége. BENKŐ – SZÉKELY 2008 nyomán

Fig. 29. Tile with arms from a manor house at Cristuru Secuiesc (Romania), late 15th century, after BENKŐ – SZÉKELY 2008

(28. ábra 6–7). A kályha nagyobb része a legegyszerűbb megoldásokhoz hasonlóan egyszerű kályhaszemekből épült. A Wathy család több tagja állt a 15. században kapcsolatban a budai udvarral, Wathy László például a kancellárián dolgozott. A címeres csempét a szerzők 1453–1463 közé keltezték; egy

¹³⁴ Nyíregyháza, Jósza András Múzeum, ltsz.: 68.202.1. (ajándék, 1959). Ugyaninnen jellegtelen késő középkori cserepek is ismertek.

¹³⁵ ENTZ 1984.

¹³⁶ A ZO XI. kötetében számos oklevélben szerepelnek a család tagjai, főleg a század utolsó harmadában, többször hatalmaskodásaikat említve mások ellen. Az idézett hely: ZO XI. (1915) 30. sz. (1470), 290. sz. (1490). Mátyás király Csarnavodai Egyedet gyilkosság miatt kegyelemben részesítette (1467, 1485). ZO XI. (1915) 220. sz.

¹³⁷ MNM, ltsz.: 108/1912. Vétel Horváth Antaltól. Sz.: 19 cm. Képe: *Magyar Művelődéstörténet* 1939, 619. Varjú Elemér szerint a Dunántúlról származik. Debrentei Himfi Tamás 1455 körül pannonhalmi apát volt. A lépő szarvas a család címere. *Magyar Művelődéstörténet* 1939, 664–665.

¹³⁸ ILON – SABJÁN 1989.

további feldolgozás a század utolsó harmadára helyezte.¹³⁹ Az ilyenféle kályhák jóval elterjedtebbek lehettek, mert a Dunántúl középső és nyugati részén az e stíluskörbe tartozó mázatlan csempék több helyről is előkerültek (28. ábra 5). Több változatuk jelzi, hogy folyamatosan utánozták őket.¹⁴⁰

A példákat egy ritka erdélyi címeres csempével zárjuk. A középkori Keresztúrszék területén többször is használtak egy bölényfejes címerrel díszített csempét, több változatban is. Székelykeresztúr mezővárosának egy elpusztult házából származik¹⁴¹ ezeknek rekonstruált mázatlan példánya bölényfejjel, fölötté félholddal és csillaggal (29. ábra). Benkő Elek szerint a címerkép Barlabássy Lénárd erdélyi alvajdáé (1501–1525) lehet. Szerepeltetése az itteni udvarházban a 15. század végén a ház gazdájának az alvajdához fűződő, szoros rokoni kapcsolatával magyarázható.

***

A címerek és felhasználásuk vizsgálata korántsem jár olyan egyszerű eredménnyel, mint amit várhatnánk. Az udvari használat sem szorítkozik az uralkodói címerekre, más esetben pedig nem a tulajdonos

címerét emelik ki, hanem a királyi-főúri körét. Ez még némelyik kolostor esetében is így történt. Ez nem csak az udvari divat követését jelentette. A városi címer alkalmazása viszonylag későn kezdődött, az országcímer pedig csak a 15. század utolsó évtizedétől kezd terjedni. A vidéki nemesi kúriákban a rangosabb tulajdonosoknál a főrangúakkal egyező minőségű és azonos díszű kályhákat találunk.

A kialakult kép több szempontból tér el a környező országokétól.¹⁴² Nálunk a királyi udvar kályhái, udvari műhelyek szállításai vagy ezek utánzása jelentős mértékű. Feltűnő, hogy még szerényebb falusi környezetben is a király címerével találkozunk. Sajátos vonás, hogy a magyar országcímer, illetve egyes mesteralakjai magukban viszonylag ritkán tűnnek fel, összehasonlítva például Cseh és Morvaországgal, ahol a 14. századtól a 15. század végéig ez mindenféle környezetben általános. Ugyanígy feltűnő, hogy Esztergomban a 14–15. században nem a mindenkori érsek, hanem a király címerét találjuk meg, sőt egy esetben az uralkodót fegyveresen is segítő zágrábi püspökét.¹⁴³

(A kéziratot 2007 áprilisában zártam le.)

IRODALOM

ARADI 2000	ARADI Csilla: Előzetes beszámolójelentés az 1999. évi Gálosfa-Kistótvárosi ásatásokról (Preliminary Report of the 1999 Excavation at Gálosfa-Kistótváros). <i>SMK</i> 14 (2000) 269–273.
BENCZE 1991	BENCZE, Zoltán: Der Paulinerorden im mittelalterlichen Ungarn. In: <i>Budapest im Mittelalter</i> . Ausstellungskatalog. Hrsg. von Biegel, Gerd. Braunschweig 1991, 415–425.
BENDA 2002	BENDA Judit: A Szent György tér déli oldalán feltárt középkori kút leletanyaga (Das Fundmaterial aus dem mittelalterlichen Brunnen auf der südlichen Seite des Szent György Platzes). <i>BudRég</i> 35:2 (2002) 535–548.
BENKŐ 1984	BENKŐ Elek: <i>Székelykeresztúri kályhacsempék, 15–17. század</i> (Mittelalterliche Ofenkacheln in Cristuru Secuiesc). Bukarest 1984.
BENKŐ – SZÉKELY 2008	BENKŐ Elek – SZÉKELY Attila: <i>Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön</i> (Medieval Manor Houses and Nobility in the Székely Land in Eastern Transylvania). Budapest 2008.

¹³⁹ PARÁDI 1990.

¹⁴⁰ PARÁDI 1990. Az ismeretlen lelőhelyű darab mellett tárgyalja az ilyen csempéket tartalmazó további kályhákat (Csabrendek, Nagyvázsony, Sarvaly), valamint az orszlán- és Szent György alakos csempék elterjedését.

¹⁴¹ BENKŐ – SZÉKELY 2008, 103. kép. Korábbi leletek: BENKŐ 1984, 10. és 49. kép.

¹⁴² Ilyen áttekintést a tervezett II. rész adott volna a külföldi anyaggal. Ez terjedelmi-technikai okokból csak az anyaggyűjtésig jutott.

¹⁴³ Rajzok: Egyed Endre, Dukay Bernadett, Ősi Sándor (MTA Régészeti Intézete); Boldizsár Péter, Sabján Tibor, Ughy István, egyes esetekben a szerző vázlatai.

- BERTALANNÉ 1992 BERTALAN Vilmosné: Középkori házak a budai káptalan területén (Mittelalterliche Häuser im Gebiet des Kapitels von Buda). *BudRég* 29 (1992) 181–220.
- BICZÓ 1981 BICZÓ Piroska: Régészeti kutatások a középkori Bátmonostor területén. *Műemlékvédelem* 25 (1981) 104–108.
- BICZÓ 1984 BICZÓ Piroska: A középkori Bátmonostor feltárásának tanulságai. *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében* 1984, 36–39.
- BODOR – FÜGEDI – TAKÁCS 1984 BODOR Imre – FÜGEDI Erik – TAKÁCS Imre: *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján* (Die Pontifikalsiegel des mittelalterlichen Ungarn aufgrund der Sammlung von Siegelkopien des Instituts für Kunstgeschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften). Budapest 1984.
- BODÓ – OROSZ 2006 BODÓ Balázs – OROSZ Krisztina: Kolostor a Zengő aljában: a pécsváradi bencés apátság. *Várak, Kastélyok, Templomok* 2:6 (2006) 4–7.
- BOLDIZSÁR 1993 BOLDIZSÁR Péter: Középkori kályhacsempék Székesfehérváron (Ofenkacheln aus dem Mittelalter in Székesfehérvár). *MFME* 1991–1992:1 (1993) 83–92.
- BOLDIZSÁR 1999 BOLDIZSÁR Péter: Az esztergomi vár Anjou-kori kályhacsempé leletei (Die Ofenkachelfunde der Esztergomer Burg aus dem 14. Jh.). *KEMK* 6 (1999) 281–290.
- BOLDIZSÁR 2002 BOLDIZSÁR Péter: A diósgyőri vár egy Anjou-kori kályhája (A Stove from the Anjou Age in the Castle of Diósgyőr). *HOMÉ* 41 (2002) 79–88.
- BOLDIZSÁR 2003a BOLDIZSÁR Péter: Az esztergomi vár Anjou-kori kályhacsempé leletei II. (Die angevinzeitliche Kachelfunde aus dem Burg von Esztergom II.). *KEMK* 10 (2003) 97–106.
- BOLDIZSÁR 2003b BOLDIZSÁR Péter: Az esztergomi vár kora Zsigmond-kori kályhacsempé leletei (Kachelfunde aus der frühen Sigismund-Zeit aus der Esztergomer Burg). *KEMK* 10 (2003) 107–125.
- BOLDIZSÁR 2004a BOLDIZSÁR Péter: A lovagalakos kályha műhelyének kályhacsempé leletei az esztergomi várban (Kachelfunde der Werkstatt des Ofens mit Rittergestalt in der Esztergomer Burg). *KEMK* 11 (2004) 123–145.
- BOLDIZSÁR 2004b BOLDIZSÁR Péter: Az esztergomi vár késő Zsigmond-kori kályhacsempé leletei (Die spätsigismundzeitliche Ofenkachelfunde der Esztergomer Burg). *KEMK* 11 (2004) 147–155.
- Bonfini 1959 Bonfini Mátyás király. *Tíz könyv a Magyar Történet-ből*. Latinból fordította: Geréb László. A bevezetést és a jegyzeteket írta: Kardos Tibor. *Monumenta Hungarica* II. Budapest 1959.
- BUZÁS – LŐVEI 1993 BUZÁS Gergely – LŐVEI Pál: A visegrádi királyi palota Mátyás-címeres kályhája (Der Kachelofen des Visegráder Königspalastes mit dem Wappen von König Matthias). In: Horler Miklós *hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk.: Lővei Pál. Budapest 1993, 191–217.
- BUZÁS – LŐVEI 2001 BUZÁS Gergely – LŐVEI Pál: *A visegrádi királyi palota északnyugati épületei és az utcai homlokzat zárt erkélye*. Visegrád Régészeti Monográfiái 4. Visegrád 2001.
- CSEREY 1974 CSEREY, Éva: Erörterung über einige Ofenkacheln des späten Mittelalters. *ArsDec* 2 (1974) 33–44.
- EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FÜRYOVÁ 1993 EGYHÁZY-JUROVSKÁ, Beata – FÜRYOVÁ, Klára: *Stredoveké kachlice*. Katalog. Bratislava 1993.
- EMÓDI 1996 EMÓDI Tamás: A Kusalyi Jakcsok származása és címeres emlékei. *Turul* 69:3–4 (1996) 57–66.
- ENGEL 1977 ENGEL Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond korban (1387–1437)*. Budapest 1977.
- ENGEL 1987 ENGEL Pál: Zsigmond bárói. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437 I–II*. Szerk.: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde. Budapest 1987, I.: 114–129.
- ENTZ 1984 ENTZ Géza: *Csaroda, templom. Tájak – Korok – Múzeumok* Kiskönyvtára 155. Budapest 1984.
- FEJÉRPATAKY 1901 FEJÉRPATAKY László: *Magyar czimeres emlékek*. Budapest 1901.
- FELD 1985 FELD István: Újabb kutatások a solymári középkori várban (Neuere Forschungen in der mittelalterlichen Burg von Solymár). *StComit* 17 (1985) 451–477.

- FELD 2005 FELD István: Gesztes várának kutatástörténete. *Castrum* 2 (2005:2) 9–30.
- FELD – GERELYES 1985 FELD István – GERELYES Ibolya: Késő-középkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból (Spätmittelalterlicher Fundkomplex aus dem Burghaus von Ozora). *CommArchHung* 1985, 163–184.
- GARÁDY 1943 GARÁDY Sándor: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931–1941. I. Egyházi célú maradványok és temetők feltárása (Bericht über die mittelalterlichen Ausgrabungen auf dem Gebiet der Hauptstadt Budapest, 1931–1941). *BudRég* 13 (1943) 167–254, 514–518.
- GERGELYFFY 1967 GERGELYFFY András: A várpalotai vár építési korszakai I. (Die architektonischen Perioden der Burg von Várpalota I.). *VMMK* 6 (1967) 259–278.
- GERŐ 1999 GERŐ Győző: Szászvár. A püspöki vár településtörténete és építéstörténete – Siedlungsgeschichte und Baugeschichte der Bischöflichen Burg zu Szászvár. In: *Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung – A pécsi püspökvár. Régészet és épületkutatás*. Red.: Szijártó, Kálmán – G. Sándor, Mária. ICOMOS. Hefte des Deutschen Nationalkomitees 22. Budapest – München 1999, 109–143.
- GHYCY 1929 GHYCY Pál: Heraldikai tanulmányok (Heraldische Studien). *Turul* 43 (1929) 105–107, 119.
- Gótikától a habánokig 1996 A gótikától a habánokig. Kályhacsempék Abaúj, Sáros és Zemplén vármegyéből – Od gotiky po Habánov. Kachlice z bývalej Abovskej, Šarišskej a Zemplínskej župy. Kiállítási katalógus. Összeállította: Chovanec, Ján – J. Dankó Katalin – Feld István – Tamás Edit. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 31. Sárospatak 1996.
- H. GYÜRKY 1991 H. GYÜRKY Katalin: *Úvegek a középkori Magyarországon* (Mittelalterliche Gläser in Ungarn). BTM Műhely 3. Budapest 1991.
- HOLČÍK 1978 HOLČÍK, Štefan: *Stredoveké kachliarstvo*. Bratislava 1978.
- HOLL 1958 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra, XIV. század–XV. század közepe (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn I. Werkstätten der höfischen Zentren und ihr Einfluss auf die Töpferei der Provinz, 14. bis Mitte des 15. Jahrhunderts). *BudRég* 18 (1958) 211–300.
- HOLL 1971 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon II. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn II.). *BudRég* 22 (1971) 161–207.
- HOLL 1975 HOLL Imre: A kaposszentjakabi kályhacsempék (Ofenkacheln von Szentjakab). *SMK* 2 (1975) 209–216.
- HOLL 1980 HOLL Imre: Regensburgi későközépkori kályhacsempék Magyarországon (Spätmittelalterliche Kachelöfen aus Regensburg in Ungarn). *ArchÉrt* 107 (1980) 30–43.
- HOLL 1983 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon III. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn III.). *ArchÉrt* 110 (1983) 201–230.
- HOLL 1984a HOLL Imre: Heraldikai megjegyzések. *ArchÉrt* 111 (1984) 109–114.
- HOLL 1984b HOLL Imre: Dunántúli kályhacsempék. Udvari műhelyek szállításai a XV. században (Kacheln in Transdanubien. Hofwerkstätten in Transdanubien im 15. Jahrhundert). *VMMK* 17 (1984) 209–220.
- HOLL 1990 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IV.). *ArchÉrt* 117 (1990) 58–95.
- HOLL 1993 HOLL, Imre: Renaissance-Öfen. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn V. *ActaArchHung* 45 (1993) 247–299.
- HOLL 1995 HOLL, Imre: Neutronenaktivierungsanalyse mittelalterlicher Ofenkacheln II. *ActaArchHung* 47 (1995) 257–294.
- HOLL 1998a HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon VI. A szürke, redukált égetésű kályhacsempék kérdéséhez (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn VI. Zur Frage der grauen, reduziert gebrannten Ofenkacheln). *BudRég* 32 (1998) 291–308.
- HOLL 1998b HOLL, Imre: Spätgotische Ofenkacheln. I. Werke einer mitteleuropäische Ofenhafnerwerkstatt. II. Ein böhmischer Ofen am Ende des 15. Jahrhunderts. *ActaArchHung* 50 (1998) 139–214.

- HOLL 1999 HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon VII. A lovagalakos kályha címertartó csempéjének új példánya – Műhelykérdések (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn VII. Ein neues Eckenkachelexemplar des Ofens mit Ritterfiguren – Werkstattfragen). *BudRég* 33 (1999) 313–323.
- HOLL 2001 HOLL, Imre: Spätgotische Öfen aus Österreich. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IX. *ActaArchHung* 52 (2001) 353–414.
- HOLL 2002a HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII. A Zsigmond-kori I. csoport mintakincsének és kronológiájának kérdéséhez (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn VIII. Kachelgruppe der Sigismundzeit. Motivschatz und Chronologie). *BudRég* 35:2 (2002) 357–380.
- HOLL 2002b HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon X. A budai műhely vegyesmázás kályhacsempéinek kérdése (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn X.). *BudRég* 35:2 (2002) 381–401.
- HOLL 2007 HOLL Imre: Anjou-kori kályhacsempék (Stove Tiles of the Angevin Period). *ArchÉrt* 132 (2007) 219–240.
- HOŠŠO 1999 HOŠŠO, Jozef: K otázke stavania kachľových pecí v dedinských domoch na území Slovenska v stredoveku (Zur Frage der Kachelöfen in den dörflichen Häusern auf dem Gebiet der Slowakei im Mittelalter). *AH* 24 (1999) 401–408.
- HOŠŠO 2005 HOŠŠO, Jozef: Kachliarstvo v stredovekom meste Bratislava a v bratislavskom regióne (Die Kachelerzeugung in der mittelalterlichen Stadt Bratislava und in der Bratislavaer Region). In: *Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch*. Ed.: Chovanec, Ján. Trebišov 2005, 131–148.
- HUIZINGA 1979 HUIZINGA, Johan: *A középkor alkonya*. Budapest 1979.
- ILON – SABJÁN 1989 ILON GÁBOR – SABJÁN TIBOR: XV. századi cserépkályhák Külsővatról (Kachelöfen aus dem XV. Jahrhundert aus Külsővat). *PápaiMúzÉrt* 2 (1989) 77–140.
- KANDRA 1893 KANDRA KABOS: Az egri püspökök pecségei. *Turul* 11 (1893) 132–138.
- KÁRPÁTI 2003 KÁRPÁTI ZOLTÁN: A Szent Zsigmond-templom és környéke. Régészeti jelentés (The St. Sigismund Church. Archaeological Report). *TBM* 31 (2003) 205–240.
- KOCSIS 1999 KOCSIS EDIT: Ásatás a Tölgyfa utca 24.-ben (Excavations at 24 Tölgyfa Street). *BudRég* 33 (1999) 351–360.
- KOCSIS 2006 KOCSIS EDIT: A visegrádi fellegrvár kályhacsempé leletei. In: *A visegrádi fellegrvár*. Szerk.: Buzás Gergely. Visegrád Régészeti Monográfiái 6. Visegrád 2006, 124–166.
- KOCSIS – SABJÁN 1998 KOCSIS EDIT – SABJÁN TIBOR: *A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempé leletei*. Visegrád 1998.
- KOZÁK 1967–1968 KOZÁK KÁROLY: A szigligeti vár 1965–66. évi feltárása (Die Ausgrabungen in der Burg Szigliget, 1965–1966). *Magyar Múemlékvédelem* 5 (1967–1968) 229–244.
- KOZÁK 1972 KOZÁK KÁROLY: A sümegi vár XV–XVII. századi kályhái (Die Öfen der Sümegeer Burg aus dem 15.–17. Jahrhundert). *VMMK* 11 (1972) 271–290.
- KUMOROVITZ 1937 KUMOROVITZ L. BERNÁT: A magyar királyi egyszerű- és titkospecsét használatának alakulása a középkorban. A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 5 (1937) 7–71.
- KUMOROVITZ 1987 KUMOROVITZ L. BERNÁT: *Budapest történetének okleveles emlékei* 3. Budapest 1987.
- KÜHTREIBER 1999 KÜHTREIBER, KARIN: Die Funde der Ausgrabungen am Neunkirchner Tor in Wiener Neustadt. *CarnuntumJb* 1999, 77–181.
- KÜHTREIBER 2003 KÜHTREIBER, KARIN: Ein spätmittelalterliche Kachelofen von der Burgruine Schachenstein. In: *Beiträge zur historischen Archäologie. Festschrift für Sabine Felgenhauer-Schmiedt zum 60. Geburtstag*. Hrsg. von Kühtreiber, Karin – Kühtreiber, Thomas. Beiträge zum Mittelalterarchäologie in Österreich, Beiheft 6. Wien 2003, 13–28.
- LÁZÁR 2001 LÁZÁR SAROLTA: A pilisszentléleki pálos kolostor kályhacsempéi (Die Ofenkacheln des Paulinerklosters von Pilisszentlélek). *KEMK* 8 (2001) 167–180.

- Magyar Művelődéstörténet* 1939 *Magyar renaissance. Magyar Művelődéstörténet II.* Szerk.: Domanovszky Sándor – Balanyi György – Mályusz Elemér – Szentpétery Imre – Varjú Elemér. Budapest [1939]. (Reprint: Szekszárd 1993.)
- MAŠIĆ 2002 MAŠIĆ, Boris: *Kasnogotički pećnjaci s Nove Vesi – Spätgotische Kacheln aus Nova Ves.* Ausstellungskatalog. Zagreb 2002.
- Matthias Corvinus* 1982 *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541.* Ausstellungskatalog – Schallaburg. Hrsg. von Stangler, Gottfried – Csáky, Moritz – Perger, Richard – Jünger, Andrea. Schriftleitung: Klaniczay, Tibor – Török, Gyöngyi – Stangler, Gottfried. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge 118. Wien 1982.
- MÁLYUSZ 1984 MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon.* Budapest 1984.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1981 MEZŐSINÉ KOZÁK Éva: A vértesszentkeresztii bencés apátság gótikus kályhacsempéi I. (Die gotischen Ofenkacheln der Benediktinerabtei von Vértesszentkereszt I.). *CommArchHung* 1981, 179–197.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1984 MEZŐSINÉ KOZÁK Éva: A vértesszentkeresztii bencés apátság gótikus kályhacsempéi II. (Die gotischen Ofenkacheln der Benediktinerabtei von Vértesszentkereszt II.). *CommArchHung* 1984, 187–204.
- MEZŐSINÉ KOZÁK 1993 MEZŐSINÉ KOZÁK Éva: *A vértesszentkeresztii apátság* (Vértesszentkereszt Benedictine Abbey). Budapest 1993.
- MIKLÓS 1991 MIKLÓS Zsuzsa: Leletmentés a középkori Vác területén. Széchenyi u. 3–7. (Rettungsgrabung im Gebiet der mittelalterlichen Vác. Széchenyi Strasse 3–7.). *Váci Könyvek* 5 (1991) 7–108.
- Művészet I. Lajos* 1982 *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382.* Kiállítási katalógus – István király Múzeum, Székesfehérvár. Szerk.: Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia. Budapest 1982.
- OREND 1929 OREND, Misch: Die ältesten figuralen Kacheln der Siebenbürger Sachsen. *Belvedere* 8 (1929) 430–433.
- Pannonia Regia* 1994 *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Kiállítási katalógus – Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: Mikó Árpád – Takács Imre. Budapest 1994.
- PAPP 1931 PAPP László: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén. *NÉrt* 23 (1931) 137–152.
- PAPP 1966 PAPP László: Az elpusztult baranyai falvak kutatása. *Műemlékvédelem* 10 (1966) 103–107.
- PARÁDI 1990 PARÁDI Nándor: Mátyás címeres kályhacsempé lelet a Magyar Nemzeti Múzeumban (Beitrag zum Aufsatz Ofenkachelfund mit Matthias-Wappen im Ungarischen Nationalmuseum). *FolArch* 41 (1990) 147–167.
- PATAKI 1950 PATAKI Vidor: A budai vár középkori helyrajza. *BudRég* 15 (1950) 239–300.
- PÁLOSFALVI 2001 PÁLOSFALVI Tamás: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. *Századok* 135 (2001) 429–472.
- PRT XII/B SÖRÖS Pongrácz: *Az elenyészett bencés apátságok.* A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története XII/B. Budapest 1912.
- RADIĆ – BOJČIĆ 2004 RADIĆ, Mladen – BOJČIĆ, Zvonko: *Srednjovjekovni Grad Ružica.* Osijek 2004.
- REISZIG 1943 REISZIG Ede: Az Ujlaki-család (Die Familie Ujlaki). *Turul* 57 (1943) 1–13, 44, 56–65, 88.
- SAVA 1871 SAVA, Carl von: *Die Siegel des österreichischen Regenten.* Wien 1871.
- G. SÁNDOR 1964 G. SÁNDOR Mária: A gesztési vár építéstörténete (Die Baugeschichte der Burg Gesztes). *FolArch* 16 (1964) 163–179.
- SLIVKA 1988 SLIVKA, Michal: Doterajšie výsledky výskumu na Kľaštorsku v Slovenskom raji (Die bisherigen Forschungsergebnisse in Kľaštorsko, Slowakisches Paradies). *AH* 13 (1988) 423–439.
- SLIVKA 1990 SLIVKA, Michal: Vita contemplativa ako protiklad k vita activa. Kartuzie hornonemeckej provincie (Vita contemplativa im Gegensatz zu vita activa). *AH* 15 (1990) 151–173.

- ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT 1981 ŚNIEŻYŃSKA-STOLOT, Ewa: Tanulmányok Łokietek Erzsébet királyné műpártolása köréből. Ötvöstárgyak (A propos des études du mécénat artistique de la reine Elisabeth de Pologne. Les dons d'orfèvrerie). *MűÉ* 30 (1981) 233–254.
- SZABÓ 1938 SZABÓ Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei – Kulturgeschichte der Ungarischen Tiefebene. Bibliotheca Humanitatis Historica 3. Budapest 1938.
- SZABÓ 1969 SZABÓ István: *A középkori magyar falu*. Budapest 1969.
- SZATMÁRI – KERTI 1986 SZATMÁRI Sarolta: Kályhacsempék a tatai várból 1. (Ofenkacheln aus der Burg von Tata 1.). *KMK* 2 (1986) 77–92.
- TAMÁSI 1986 TAMÁSI Judit: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár doboz alakú csempékből rakott kályhája (Der aus schachtelförmigen Kacheln aufgesetzte Ofen der Burg von Nagyvázsony). *VMMK* 18 (1986) 235–259.
- TAMÁSI 2004 TAMÁSI, Judit: Stücke des Ritterfigurenofens zu Ofen (Buda) aus dem Burgschloss von Ozora. In: „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on His Seventieth Birthday*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest 2004, 519–532.
- TELEKI 1852–1856 TELEKI József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. I–II.: Pest 1852, V.: Pest 1856.
- TOMIČIĆ 2004 TOMIČIĆ, Željko: Regensburg – Budim – Ilok. Kasnosrednjovjekovni pećnjaci iz dvora knezova Iločkih dokaz sveza Iloka i Europa (Regensburg – Buda – Ilok. Spätmittelalterliche Ofenkacheln vom Hof der Fürsten von Ilok. Bestätigung der Beziehungen zwischen Ilok und Europa). *Prilozi* 21 (2004) 143–176.
- TÖRÖK 2006 TÖRÖK József: *A tizenötödik század magyar egyháztörténete*. Budapest 2006.
- VÉGH 1999 VÉGH András: Régészeti feltárások a budai váralján, a középkori Tótfalu területén (Archäologische Ausgrabungen am Fuße der Budaer Burg, im Gebiet des mittelalterlichen Tótfalu). *BudRég* 33 (1999) 331–346.
- VÉGH 2002 VÉGH András: Anjou-kori kályhacsempé lelet a budai Szentpétermártír külvárosból (Mediaeval Oven Tiles from the Suburb Szentpétermártír of Buda). *BudRég* 35:2 (2002) 617–632.
- VÉGH 2003 VÉGH András: Középkori városnegyed a királyi palota előterében. A budavári Szent György tér és környezetének története a középkorban (Medieval City Quarter in the Foreground of the Royal Palace. History of St. George's Square and Its Surroundings in Buda). *TBM* 31 (2003) 7–42.
- VIRÁGOS 2004 VIRÁGOS, Gábor: A Late Medieval Noble Residence: New Excavations on the Klissza Hill in Pomáz. In: „*Quasi liber et pictura*”. *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára / Studies in Honour of András Kubinyi on His Seventieth Birthday*. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest 2004, 663–674.
- ZO A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára IX–XI. Szerk.: Kammerer Ernő (IX–X.); Kammerer Ernő – Döry Ferencz (XI.). Budapest 1899, 1907, 1915.

MEDIEVAL STOVE TILES IN HUNGARY XI. ARMORIAL DISPLAY

Imre Holl

Examples of late medieval armorial display can be surveyed across a relatively broad spectrum of material with the help of stove tiles embellished with arms. They give a realistic picture only in the case of royal palaces and at the residence of the archbishops of Esztergom. Stove tiles from castles in the countryside, towns and monasteries even today do not offer the necessary overview: because of the limited character of the excavations, we have few examples of them. Nevertheless, we are of the opinion that these stove tiles, too, indicate the main tendency.

At the royal court, the arms of Louis the Great made their appearance after the 1360s, giving an example to subsequent periods also (Figs. 1–2). In the age of Sigismund, coats of arms already characterised the governmental-political situation, which changed from period to period. Initially, the arms of prelates linked to the king and queen also appeared on stoves (Figs. 3–4); later on, the arms of some members of the pro-king faction or those of other magnates would accompany the arms of the monarch (Figs. 6–9). In the middle of the century, on the basis of the practice of the Habsburg dukes, on stoves that were made for King Ladislaus V coats of arms exhibiting the requirements of duchies and principalities (with an emphasis on heredity apart from actual rule) likewise appeared. Alongside them, an emphatic role was given to the coat of arms of the city of Vienna, because of its loyalty to the king (Fig. 10, 1). Stoves of this type were common in the residences of the king's supporters and of those persons with links to the court (Fig. 10, 4–7).

From the 1470s, following new building operations in King Matthias's palaces, stoves imported from abroad denote foreign alliances (with Bavaria, the Bishop of Regensburg). As early as 1488, a major series of arms (with eighteen coats of arms) makes reference, through baronial families and a few foreign allies, to the royal power (Fig. 11, 5–7).

In the town residences of the barons and in their country homes, private coats of arms began to appear from the late fourteenth century onwards (Figs. 12–15). In country castles, too, we encounter the coat of arms of the owner (Fig. 17, 3–4); on other occasions the coat of arms of a foreign baron can be seen (Fig. 17, 1–2). In the early fifteenth century, the king's coat of arms in the country manor houses of the nobility indicated, by way of stoves delivered from the royal workshops, the rank of the owner (Figs. 18–19). We encounter a similar solution on some town stoves also (Figs. 20–21); in some cases, the owner's coat of arms, too, appears (Fig. 21, 5–6).

With regard to the monasteries, in the houses at Vértesszentkereszt (Benedictine) and Székesfehérvár (Knights of St. John/Hospitaller) royal and aristocratic arms could be seen on stoves from the court workshops (Fig. 22). In the Pauline monastery at Pilisszentlélek, a tile from a royal court stove has been excavated (Fig. 23, 3); in the Benedictine monastery at Garamszentbenedek (Hronský Beňadik, Slovakia), the influence of a royal stove has been discerned. In the monastery at Kaposszentjakab, an armorial bust of Emperor Frederick III featured, because of the rebellious role of the monastery's patron and that patron's protector (Voivode Miklós Újlaki).

In the time of Miklós and Lőrinc Újlaki, a stove assembled from tiles of stoves from the royal court and a stove imported from Regensburg stood in the Újlakis' castle and palace respectively (Fig. 24, 1–2). The stove in the baronial palace in Nyírbátor made reference to the king and his supporters by combining motifs from many court stoves (Fig. 24, 3). In the city of Pécs, the coat of arms of Bishop János Ernuszt featured on many stoves at the end of the century (Fig. 25); these stoves copied some of the motifs of the 'knight stove'. Under the influence of the top tiles of the 'knight stove' known earlier there on a stove made for the bishop, a workshop operating in the city of Zagreb produced copies and also new solutions between 1466 and 1499 (Fig. 26).

Coats of arms of towns are comparatively rare. They occur in the case of Buda and Pozsony (Bratislava, Slovakia) from the second half of the fifteenth century onwards. They are known not just from the towns, since the coat of arms of Kassa (Košice, Slovakia) has so far come to light only in castles away from that town. The coat of arms of Besztercebánya (Banská Bystrica, Slovakia) was made in a workshop operating in that town and the coat of arms of Nagyszeben (Sibiu, Romania) was made in 1473 (Fig. 27, 1–3, 5). The separate featuring of the Hungarian coat of arms began only from the end of the century (Fig. 27, 4); the practice spread from the early years of the next century.

Manor houses were built right across the country at centres of estates belonging to the nobility; in the case of high-ranking families they featured many edifices constructed from stone. (Castles provided with significant fortification developed from some of these.) In such places stoves must have been made that were on a par with those in the baronial residences. To this group belong the mentioned Pomáz and Baracs manor houses: in the middle of the century in our period; the workshop producing the knight-figure stoves was the deliverer in both cases (Fig. 18; Fig. 19, 6, 8–9). This workshop made the stoves for the manor houses of Bátmonostor and Gálosfa-Kistótváros also (Fig. 28, 1). We have evidence of less prestigious stoves with a coat of arms from a place now unknown, from the Transdanubian village of Doboka, and, with a Corvinus coat of arms, from Csaroda (Fig. 28, 24). Stoves built from the simplest unglazed tiles and stove elements stood in the simpler manor houses of the nobility, but among these, too, many were embellished with the coat of arms of the king (and of Bohemia) (Fig. 28, 5–7). Here the message of the coat of arms was symbolic only, namely that the owner was no ordinary noble.